
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΥ ΓΑΛΗΝΟΥ

Τὸ *Περί τῶν ἰδίων βιβλίων*, ἡ αὐτοεργογραφία τοῦ Γαληνοῦ, ἔχει παραδοθεῖ μόνον ἀπὸ ἓνα κώδικα, τὸν Ambrosianus gr. Q sup. 3 (659) [Q] τοῦ 15ου/16ου αἰώνα. Στὸ παραδεδομένο κείμενο ἐντοπίζονται πολλὰ προβληματικά χωρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον ἓνα μέρος ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς ἐκδότες. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν γίνονται μὲ βάση τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ I. Mueller¹ καὶ ἀφοροῦν ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ χωρίων, προβληματικῶν εἴτε ἀπὸ τὴν παράδοσή τους εἴτε ἐξ αἰτίας ἐπεμβάσεων τοῦ ἐκδότη.

σ. 94, 4-9 M.: τὰ δὲ τῶν τριῶν αἰρέσεων ὀνόματα σχεδὸν ἅπαντες ἤδη γινώσκουσιν {τὴν μὲν τινα δογματικὴν τε καὶ λογικὴν ὀνομάζεσθαι, τὴν δὲ δευτέραν ἐμπειρικὴν, τὴν τρίτην δὲ μεθοδικήν}· ὅσα τοίνυν ἐστὶν ἐκάστης ἴδια ἢ καθ' ἃ διαφέρουσιν ἀλλήλων, ἐν ἐκείνῳ τῷ βιβλίῳ γέγραπται.

Ὁ ἐκδότης ὀβελίζει μέρος τοῦ παραπάνω κειμένου, προφανῶς ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι τὸ (προηγούμενο) σχεδὸν ἅπαντες ἤδη γινώσκουσιν καθιστᾶ περιττὴ τὴ ρητὴ μνεῖα τῶν ὀνομάτων τῶν ἱατρικῶν αἰρέσεων (θεωρεῖ δηλαδὴ τὸ ὀβελιζόμενο κείμενο ὡς ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο πού, ἀπὸ τὸ περιθώριο κάποιου χειρογράφου, ἐνσωματώθηκε στὸ κείμενο τοῦ ἔργου).

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ προηγούμενη ἀναφορὰ, πῶς ὅλοι σχεδὸν γνωρίζουν τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν αἰρέσεων, δὲν ἀποκλείει ἀναγκαστικά τὴ μνεῖα τῶν ὀνομασιῶν τους ποὺ ἀκολουθεῖ (τὸ ἀπαρέμφατο ὀνομάζεσθαι εἶναι εἰδικὸ καὶ ἀποτελεῖ ἐπεξήγηση στὸ ὄνομα)². Ἀντίθετα, μάλιστα, ἡ φράση

1. Βλ. I. Mueller, *Claudii Galeni Pergameni scripta minora*, τ. II, Lipsiae 1891, Teubner (ἀνατύπ.: Amsterdam 1967), σσ. 91-124. Γιὰ τὸν κώδικα Ambrosianus gr. Q sup. 3 (659) βλ. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, Mediolani 1906, σσ. 738-740· Mueller, ὁ.π., σ. LVI, καὶ H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [APAW, philosophisch- historische Kl.], Teil I, Leipzig 1905 (ἀνατύπ.: Leipzig - Amsterdam 1970), σ. 109.

2. Πρβ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, στὸ ὁποῖο ὁ Γαληνὸς δηλώνει ὅτι στὸ τέταρτο βιβλίό τῆς ἐπιτομῆς του συνοψίζει τὰ πέντε βιβλία τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας τοῦ Μαρίνου, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν τὸ δέκατο πέμπτο, καὶ ἀμέσως μετὰ ἐπεξηγεῖ ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι τὸ δέκατο ἔκτο ὡς τὸ εἰκοστό [!]: βλ. Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 3 [II 107, 24-108, 2 M.]: ἡ δὲ τετάρτη τῶν ἐπιτομῶν κατα(γίνεται) περὶ τὰ λοιπὰ τοῦ Μαρίνου πέντε βιβλία μετὰ τὸ πεντεκαίδεκατον, (τὸ ἑκκαίδεκατον) ἄχρι τοῦ εἰκοστοῦ περιέχουσα.

τά δὲ τῶν τριῶν αἰρέσεων ὀνόματα ... πρέπει νὰ ὑποδηλώνει τὴν πρόθεση τοῦ Γαληνοῦ νὰ τὰ μνημονεύσει. Ἐξάλλου, τὸ συζητούμενο χωρίο εἶναι τὸ μόνο τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, στὸ ὁποῖο μνημονεύονται τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν αἰρέσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος στὸ σύγγραμμα *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*.

Προτείνεται, λοιπόν, νὰ ἀπορριφθεῖ ὁ ὀβελισμὸς τοῦ χωρίου ποὺ υἰοθετεῖ ὁ ἐκδότης³.

σ. 100, 5-9 M.: ἔτι δὲ ζητῶν τινα τῶν ἀνατομικῶν θεωρημάτων, ἃ ἐδεδώκειν τῷ Βοηθῷ *** {τὸ} περὶ χρείας μορίων {πρῶτον} ἐν τῷ δευτέρῳ δεδήλωται τοὺς κινουῦντας τὸ ἄρθρον ἐκάστου δακτύλου μῦς προσεξευρησθαί μοι ἅπαντας ἀγνοηθέντας ἄχρι πολλοῦ.

Τὸ χάσμα μετὰ τὴ δοτική τῷ Βοηθῷ δὲν δηλώνεται στὸ χειρόγραφο· ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ὀφείλεται στὸν Mueller⁴, ὁ ὁποῖος πιστεύει ἐπιπλέον ὅτι τὸ ἄρθρο τὸ καὶ τὸ ἀριθμητικὸ πρῶτον πρέπει νὰ ὀβελιστοῦν⁵. Κατὰ τὸν ἐκδότη, στὸ ἐκπεσὸν κείμενο πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ τὸν Γαληνὸ ἀναφορὰ σὲ διορθώσεις σφαλμάτων ποὺ ὑπῆρχαν στὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα, ποὺ ἔδωσε στὸν Βοηθό, καὶ ἔκθεση νέων στοιχείων ποὺ ἀνακάλυψε στὸ μεταξὺ καὶ τὰ ὁποῖα ἦταν ἀγνωστα στοὺς ἄλλους ἀνατόμους ἀλλὰ, ἕως τότε, καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο· στὴ συνέχεια, προσκομίζεται ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὰ ὅσα σχετικὰ καταγράφονται στὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*⁶. Ἡ δοκιμαστικὴ συμπλήρωση τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Mueller εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «ἔτι δὲ ζητῶν τινα τῶν ἀνατομικῶν θεωρημάτων, ἃ ἐδεδώκειν τῷ Βοηθῷ, (διακριβῶσαι πολλὰ μὲν διόρθωσα, πολλὰ δὲ προσεξεύρον· οἶον τῶν) περὶ χρείας μορίων ἐν τῷ δευτέρῳ δεδήλωται κτλ.»⁷.

Τὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα ποὺ ὑπονοοῦνται στὸ ἐξεταζόμενον χωρίο, καὶ ποὺ ὁ Γαληνὸς ἔδωσε στὸν Βοηθό, εἶναι τὰ ἑξῆς: *Περὶ τῆς Ἱπποκράτους ἀνατομῆς*, *Περὶ τῆς Ἐρασιστράτου ἀνατομῆς*, *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν ζώντων ἀνατομῆς*, *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν τεθνεώτων ἀνατομῆς* καὶ ἡ πρώτη γραφὴ τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* σὲ δύο βιβλία⁸: τὰ συγγράμματα αὐτὰ ὁ Γαληνὸς τὰ ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ χρείας μορίων*. Εἶναι, συνεπῶς, λογικὸ νὰ ὑποθέσει

3. Τὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο γίνεται ἀποδεκτὸ καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Kühn.

4. Σημειῶνω ὅτι στὴν ἔκδοση τοῦ Kühn δὲν δηλώνεται τὸ χάσμα τοῦ κειμένου οὔτε ὀβελίζονται οἱ δύο λέξεις τὸ καὶ πρῶτον βλ. *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 2 [XIX 20, 4 K.].

5. Βλ. Mueller, *Gal. scr. min.*, II, σ. LXXIII: «Itaque illud τὸ ... πρῶτον interpolatum esse manifestum est ab eo, qui tum sequentia ἐν τῷ δευτέρῳ κτλ. respexit —nam ea ad secundum de partium usu librum spectant— tum eorum, quae Galenus supra p. 15 extr. p. 16 scripserat, memor fuit».

6. Βλ. Mueller, *Gal. scr. min.*, II, σσ. LXXIII-LXXXIV.

7. Βλ. *Gal. scr. min.*, II, σ. LXXIV.

8. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.*, 1, 1 [II 216, 2-217, 2 K.] καὶ *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 1 [σ. 94, 21-23 M.]. Ἄλλα συγγράμματα ποὺ δόθηκαν στὸν Βοηθό εἶναι τὸ *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτίων* (δύο βιβλία) καὶ τὸ *Περὶ φωνῆς* (τέσσερα βιβλία). Βλ. καὶ τὴν ὑπόσημ. 10.

κάποιος ὅτι στοὶ ἐκπεσόν κείμενο — τοῦ ὁποίου ἡ ἔκταση εἶναι ἄδηλη καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ⁹— μνημονεύονταν, ἔστω μὲ γενικὴ ἀναφορά, ἀνατομικὰ σφάλματα ποὺ περιέχονταν στὰ παραπάνω συγγράμματα. Κανένα στοιχείο, ὅμως, δὲν ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ Mueller ὅτι τὰ σχετικὰ παραδείγματα προσκομίζονταν μόνον ἀπὸ τὸ δεῦτερο βιβλίον τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*. Ἀντίθετα, ἡ μορφή τοῦ παραδεδομένου κειμένου συνηγορεῖ γιὰ τὸ ὅτι στοὶ ἐκπεσόν χωρίο πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ γινόταν ἀναφορὰ στὴν ἐπανόρθωση σφαλμάτων καὶ τὴν καταγραφή νέων στοιχείων ποὺ περιλήφθηκαν στοὶ πρῶτο βιβλίον τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*, τὸ ὁποῖο ὁ Γαληνὸς τὸ ἔγραφε ἐπίσης γιὰ χάρη τοῦ Βοηθοῦ καὶ ποὺ ὁ Βοηθὸς τὸ πῆρε μαζί του, ὅταν διορίστηκε διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας Παλαιστίνης Συρίας· ἀργότερα, τὸ σύγγραμμα ὀλοκληρώθηκε σὲ δεκαεπτὰ βιβλία, ποὺ καὶ αὐτὰ στάληκαν στὸν Βοηθό¹⁰. Ἀφοῦ, λοιπόν, ὁ Γαληνὸς ἀναφερόταν πρῶτα σὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις ποὺ συμπεριέλαβε στοὶ πρῶτο βιβλίον τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* (προσκομίζοντας ἓνα ἢ δύο παραδείγματα), πιθανὸν νὰ τελείωνε τὴν ἔκθεσή του κάπως ἔτσι:

(ταῦτα μὲν γέγραπται) (κατὰ) τὸ περὶ χρείας μορίων πρῶτον [sc. βιβλίον], ἐν τῷ δευτέρῳ (δὲ)¹¹ δεδήλωται ...

Μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ διασώζονται οἱ παραδεδομένες λέξεις τὸ καὶ πρῶτον, ποὺ ὀβελίζονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Ὅπως δὴποτε ὁ Γαληνὸς δὲν συμπεριέλαβε τὸ σύνολο τῶν ἀνατομικῶν ἀνακαλύψεων του στοὶ *Περὶ χρείας μορίων*· αὐτὸ τὸ ἔπραξε στοὶ σύγγραμμα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὸ ὁποῖο τὸ ὀλοκλήρωσε, ὕστερα ἀπὸ τὸ *Περὶ χρείας μορίων*, σὲ δεκαπέντε βιβλία, ἀφοῦ ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου τὰ δύο πρῶτα.

σ. 101, 14-18 M.: ἀναγκασθεῖς οὖν ὑπὸ τῶν φίλων {καί}¹² δείξας δημοσίᾳ πολλαῖς ἡμέραις ἑμαυτὸν μὲν οὐδὲν ἐψευσμένον, ἡγνοηκότας δὲ πολλὰ τοὺς ἔμπροσθεν, ἔγραψα παρακληθεῖς ὑπ' αὐτῶν ὑπομνήματα τῶν δειχθέντων τε καὶ λεχθέντων.

Τὸ καὶ ὀβελίζεται κακῶς ἀπὸ τὸν ἐκδότη· οἱ δύο μετοχές μπορεῖ νὰ εἶναι αἰτιολογικῆς-χρονικῆς (δηλαδή: «ἀφοῦ λοιπὸν ἐξαναγκάστηκα ἀπὸ τοὺς φίλους μου καὶ ἀφοῦ ἀπέδειξα δημοσίως γιὰ πολλὰς ἡμέρας ὅτι ἐγὼ δὲν ἔχω ὑποστηρίξει τίποτα τὸ ἀναληθές, ἐνῶ οἱ προηγούμενοι ἀπὸ μένα (γιατροί) εἶχαν ἄγνοια πολλῶν (ἀνατομικῶν ζητημάτων), ἔγραψα, ὕστερα ἀπὸ παράκλησή τους, σύγ-

9. Θεωρῶ ἐντελῶς ἀβάσιμη τὴν ἄποψη τοῦ Mueller (*Gal. scr. min*, II, σ. LXXIV) ὅτι τὸ χάσμα πρέπει νὰ περιοριστεῖ μᾶλλον σὲ κείμενο μίας μόνο σειρᾶς.

10. Βλ. Γαλην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 1 [σ. 96, 22-23 M.]: ... περὶ δὲ μορίων χρείας ἐν τῷ πρῶτον, ἂ λαβὼν ὁ Βοηθὸς ἐξῆλθε τῆς πόλεως ἐμοῦ πρότερος, καὶ Π. ἀνατ. ἐγχ. 1, 1 [II 217, 4-6 K.]: ἐξιώντι δ' [sc. τῷ Βοηθῷ] ἐγράφετό μοι πραγματεία μεγάλη περὶ χρείας μορίων, ἣν συντέλεσας ἐν ἰσ' βιβλίοις ἐπεμψα καὶ αὐτὴν ἔτι ζῶντι τῷ Βοηθῷ.

11. Ἡ παράλειψη τοῦ δὲ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀπλογραφία.

12. Τὸ καὶ δὲν ὀβελίζεται στὴν ἔκδοση τοῦ Kühn: βλ. Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 2 [XIX 21, 16 K.].

γραμμα για ὅσα ἐπέδειξα καὶ εἶπα»¹³.

σ. 107, 5-6 Μ.: ἔγραψε δὲ Μαρίνος ἐν μὲν τῷ ἐνδεκάτῳ {ἄ μὲν κεφάλαια} «εἰ φέρεται τι ἀπὸ νώτων ὑγρὸν εἰς πνεύμονα κατὰ {τε} τὰς εἰσπνοὰς καὶ κατὰ τὰς ἐδωδὰς εἰς γαστέρα πνεύματα», δεύτερον δὲ περὶ στομάχου καὶ μετ' αὐτὸν περὶ βρόγχου καὶ περὶ πνεύμονος καὶ καρδίας καὶ περικαρδίου θυμοῦ.

Τὸ ἄ δὲν εἶναι τὸ οὐδέτερο τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας, ὅπως τὸ ἐκλαμβάνει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ τὸ ἀριθμητικὸ ἀ¹⁴. Ἡ πρόταση αὐτὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ δεύτερον ποῦ ἀκολουθεῖ.

Τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον τοῦ ἐξεταζόμενου χωρίου δὲν ἀναφέρονται φυσικὰ στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ ἐνδέκατου βιβλίου τοῦ συγγράμματος τοῦ Μαρίνου, ἀφοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὀλόκληρο τὸ ἐνδέκατο βιβλίον νὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο μόνο κεφάλαια. Ἀπλῶς ὁ Γαληνὸς κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διακρίνει τὸ περιεχόμενό του σὲ δύο τμήματα: στὸ πρῶτο τμήμα (πρῶτον) μνημονεύονται δύο κεφάλαια, πιθανότατα τὰ ἀκόλουθα: «εἰ φέρεται τι ἀπὸ νώτων ὑγρὸν εἰς πνεύμονα» καὶ «(εἰ φέρεται) κατὰ τε τὰς εἰσπνοὰς καὶ κατὰ τὰς ἐδωδὰς εἰς γαστέρα πνεύματα» (σφάλλει ὁ ἐκδότης θεωρώντας τὰ ἐνιαῖο κεφάλαιο, ἀφοῦ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ κατὰ τὸ περιεχόμενο: πρβ. καὶ τὸν πληθυντικὸν κεφάλαια, μετὰ τὸ πρῶτον)· στὸ δεύτερο τμήμα (δύτερον) μνημονεύονται τὰ λοιπὰ κεφάλαια τοῦ ἐνδέκατου βιβλίου¹⁵. Μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ δικαιολογεῖται ὁ πληθυντικὸς κεφάλαια, καὶ ἀποφεύγεται ὁ ὀβελισμὸς τοῦ τε.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ ὅσα ὑποστηρίχθηκαν παραπάνω, τὸ ἐξεταζόμενο χωρίον πρέπει νὰ ἐκδοθεῖ ὡς ἀκολουθῶς:

ἔγραψε δὲ Μαρίνος ἐν μὲν τῷ ἐνδεκάτῳ π ρ ῶ τ ο ν μ ἐ ν κ ε φ ἄ λ α ι α ..., δ ε ὑ -
τ ε ρ ο ν δ ἔ π ε ρ ι σ τ ο μ ἄ χ ο υ ...

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ, ΕΠΙΣΤΟΛΗ 41

ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ

Στην *Επιστολή 41* Darrouzès ο Νικηφόρος Ουρανός κατηγορεῖ τὴν Αντιόχεια ὅτι τοῦ στέρησε τὸν ἀγαπημένο του φίλο. Συγκεκριμένα γράφει: *Διαβέβλημαι πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ καταβῶ ταύτης ὡς ἀντερώσης* (Christidis¹: ἄν

13. Πρβ. καὶ τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Kühn: βλ. *Π. τῶν ιδ. βιβλ. 2* [XIX 21, 16-22, 2 K.].

14. Ὁ Charterius καὶ ὁ Kühn ἐκδίδουν: τὰ μὲν κεφάλαια.

15. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια: *Περὶ στομάχου, Περὶ βρόγχου, Περὶ πνεύμονος καὶ Περὶ καρδίας καὶ περικαρδίου θυμοῦ.*

1. Δ. Α. Χρηστίδης, «Νικηφόρος Ουρανός, *Επιστολή 41* Darrouzès», *Ελληνικά* 44 (1994) 180-181.

δραστηρίας Darrouzès: ἄν τερα- cod.) και ὕβριζούσης. Ἐφείλετό μου τὸν (Christidis:² τὸ Darrouzès) ἐμὸν μᾶλλον δὲ και τὸν κοινὸν ἐρώμενον· ἀλγῶ μὲν (Jakob³: ἀλγοῦμεν Darrouzès, Christidis) οὖν, φέρω δὲ ὅμως.

Ἡ πρόταση του Δ. Α. Χρηστίδη για αποκατάσταση της φθοράς είναι αρκετά πιθανή, ὄχι ὅμως σίγουρη, γιατί ἔγινε με εικασία, και ὄχι με αυτοψία του κώδικα, κάτι που είναι εντελῶς απαραίτητο, αφού η ἔκδοση της επιστολής είναι πλημμελής. Ο Χρηστίδης στη συνέχεια σημειώνει σχετικά με τη λέξη κοινός (σ. 180): «Ο Νικηφόρος ονομάζει τον Μανουήλ (στ. 2-3) ἐμὸν ἐρώμενον, τον οποίο διεκδικεί και η Αντιόχεια ως κοινὸν ἐρώμενον». Πιστεύω, ωστόσο, ὅτι το ρήμα ἀφείλετο δεν συνδυάζεται ικανοποιητικά με τη λέξη κοινόν, μια και η ἔννοια της κοινότητας δεν συμβιβάζεται με τον αποχωρισμό ἢ τη στέρηση. Θα ἀπέδιδα, λοιπόν, το ἐπίμαχο χωρίο ως εξής: «Μισῶ θανάσιμα την Αντιόχεια και την καταγγέλλω δημόσια ως ἀντίζηλο (;) και ἀλαζονική. Μου πήρε τον αγαπημένο φίλο μου, ἢ καλύτερα τον φίλο ὄλων μας. Πονᾶω, βέβαια, ἀλλὰ κάνω υπομονή».

Λίγο παρακάτω ο Χρηστίδης παραθέτει ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα ἀπὸ την ἴδια επιστολή: και γράφομαι (Jakob: -μεν Darrouzès, Christidis) σέ μὲν, εἰ και τολμηρόν, παρανόμου (Jakob: παρὰ νόμον Darrouzès, Christidis) φιλίας, ταύτην δέ — πῶς ἂν εἴπομαι καιρίως;— μοιχείας. Γράφομαί τινά τινος είναι τρέχων δικανικός ὅρος και σημαίνει «καταγγέλλω κάποιον για διάπραξη ἀδικήματος»⁴. Συνεπῶς ἢ ο ἀντιγραφέας παρασύρθηκε ἀπὸ το μὲν που ἀκολουθεῖ και χρησιμοποίησε τον τύπο γράφομεν (μολονότι το πρόσωπο που κυριαρχεῖ στην επιστολή είναι το πρῶτο ἐνικό· πρβ. παραπάνω τη διόρθωση του ἀλγοῦμεν σε ἀλγῶ μὲν) ἢ, το πιθανότερο, πρόκειται για παρανόηση του Darrouzès. Το παρὰ νόμον δύσκολα μπορεί να είναι σωστό, γιατί η διατύπωση αὐτή θα σήμαινε ὅτι η καταγγελία, και ὄχι η φιλία, είναι παράνομη. Το χωρίο, επομένως, με τη νέα του μορφή μπορεί να ἀποδοθεῖ ως εξής: «και καταγγέλλω ἐσένα, αν και είναι τολμηρό, για παράνομο φιλικό δεσμό, ἐνῶ την Αντιόχεια — πῶς θα μπορούσα να το διατυπῶσω εὐστοχα;— για μοιχεία».

Τέλος, για λόγους πληρότητας, ας σημειωθεῖ ὅτι στους στ. 10-11 τὴν μίαν ψυχὴν διαιρούσης, εἰ και δύο φορεῖ σώματα ὑπόκειται το πασίγνωστο χωρίο ἀπὸ τον ἐπικήδειο λόγο που ἔγραψε ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός για τον Καισαρείας Βασίλειο· ἀναφερόμενος ἐκεῖ στη θερμὴ και στενὴ φιλία τους παρατηρεῖ (20.2, 3-4 Boulenger): μία μὲν ἀμφοτέροις ἐδόκει ψυχὴ δύο σώματα φέρουσα.

2. Ὁ.π., σ. 180, σημ. 3.

3. Για την ἀντίθεση πρβ., π.χ., Αισχύλου *Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας* 615-620 *δοκῶ μὲν οὖν σφε [...] ὅμως δ' ἐπ' αὐτῶ*, *Ευριπίδη Ἀλκιστις* 891 *βαρέα μὲν φέρειν, ὅμως δέ*.

4. Πρβ. *Επιστολή 33*, 9-10 (σ. 233 Darrouzès): οὐκ ἀγραφίον μόνον, ἀλλὰ και λ{ε}πιτοαζίου ({} Jakob) γράφομαί σε.

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις οδηγούν σ' ένα μεθοδολογικής τάξεως συμπέρασμα. Προτού κάνουμε οποιαδήποτε διορθωτική επέμβαση ή προσπάθεια αποκατάστασης κάποιας φθοράς σε πλημμελώς εκδεδομένα βυζαντινά κείμενα, καλό είναι να συμβουλευόμαστε το χειρόγραφο, όταν μάλιστα, όπως στην περίπτωση μας, είναι ένα και μοναδικό. Διαφορετικά διορθώνουμε τον εκδότη του κειμένου, και όχι το ίδιο το κείμενο⁵. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς δικαιολογημένα να κατηγορήσει το παρόν σημείωμα ότι παραβιάζει κατάφωρα ακριβώς τον μεθοδολογικό κανόνα που προτείνει, καθώς οι προηγούμενες διορθώσεις και παρατηρήσεις έγιναν χωρίς την αυτοψία του χειρογράφου· το πρόβλημα όμως είναι κυκλικό: αν δεν γίνονταν, έστω και δοκιμαστικά, οι παραπάνω προτάσεις, θα ήταν αδύνατο να θεμελιωθεί ο μεθοδολογικός κανόνας που διατυπώθηκε εδώ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

ΚΟΣΙΝΙΤΣΑ – ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΑ
ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΓΓΑΙΟΥ

Στη μνήμη του J. Zaimov

Ο Β. Άτσαλος δημοσίευσε πρόσφατα μελέτη με τίτλο: *Η ονομασία της Ιεράς Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου, της επονομαζόμενης της Κοσινίτσης ή Εικοσιφοινίσσης*, Δράμα 1996. Πρόκειται για μια τεκμηριωμένη και ενδιαφέρουσα παρουσίαση των παλαιών ονομάτων της γνωστής Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου όρους.

Ο συγγραφέας έχει ασχοληθεί στο παρελθόν ως ειδικός με τα χειρόγραφα της Μονής και, γνωρίζοντας ο ίδιος καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον την πλούσια βιβλιογραφία, ήταν ο μόνος που μπορούσε να προσφέρει το πλούσιο υλικό για την έρευνα της ιστορίας των παλαιών ονομάτων της Μονής και της ετυμολογίας των. Έτσι η εργασία του έχει χαρακτήρα από το ένα μέρος ιστορικό και από το άλλο γλωσσολογικό. Βέβαια ο Άτσαλος δεν είναι γλωσσολόγος, έχοντας όμως συνείδηση αυτής της πραγματικότητας προσφέρει στους γλωσσολόγους τη δυνατότητα να συμβάλουν στο γλωσσολογικό μέρος της εργασίας του. Γι' αυτό, εξιστορώντας τις πιο αξιοπρόσεκτες, κατά τη γνώμη του, ετυμολογίες

5. Αυτό ισχύει, π.χ., για τη διόρθωση μέγα βέων σε Μεγαρέων, στην ίδια επιστολή (Χρηστίδης, ό.π., σ. 181 με τη σημ. 6). Δεν αποκλείεται, δηλαδή, η διάσπαση της λέξης να οφείλεται στον εκδότη, που δεν αναγνώρισε το υποκείμενο παράθεμα, και όχι στο χειρόγραφο. Πρβ. παραπάνω την περίπτωση του παρά νόμον.

που έχουν διαπιστώσει ή προτείνει διάφοροι συγγραφείς ή που αναφέρονται στις μαρτυρίες, γράφει σχετικά (σ. 138): «όλα αυτά εκτίθενται ως κάποιες σκέψεις και υποθέσεις που δεν είμαι σε θέση να τεκμηριώσω ή να επαληθεύσω και αφήνω στους ειδικούς και γνώστες των σλαβικών γλωσσών να βρουν τη λύση». Πρβ. και σ. 142: «Μια συστηματική και εμπειριστατωμένη έρευνα ... επιβάλλεται να γίνει από τους ειδικούς». Πραγματικά, οι πληροφορίες που έχει στη διάθεσή του τώρα ένας γλωσσολόγος, χάρις στην εργασία του κ. Άτσαλου, για την οποία τόσο μόχθο κατέβαλε, είναι σημαντικές και χρήσιμες και διευκολύνουν να δοθεί κάποια ικανοποιητική λύση στο ζήτημα της ετυμολογίας των ονομάτων της Μονής.

Δεν θα διαφωνήσω με τα κυριότερα από τα συμπεράσματα του Άτσαλου, ο οποίος, ως έμπειρος φιλόλογος και καλός γνώστης των πηγών, τα διατύπωσε με πολλή προσοχή. Πιστεύω και εγώ ότι το Μοναστήρι αυτό του Παγγαίου πρέπει να ήταν από την αρχή ένα ελληνικότατο Μοναστήρι που είχε το όνομα «της Υπεραγίας Θεοτόκου (ή: Παναγίας) της Αχειροποιήτου» και ότι το: *Κοσινίτσης* (*Κόσινιτζας*, *Κοσίνιτζας* κλπ.) αποτελεί πρόσθετο προσδιορισμό, πιθανώς τόπου. Πρόσθετο προσδιορισμό, νομίζω, έχουν σχεδόν όλα τα μοναστήρια, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου ή όπου αλλού υπάρχουν ορθόδοξα μοναστήρια, π.χ. *Rilski Manastir* (Βουλγαρία), *Μονή Δάλου* (Ρουμανία = Άτσαλος, σ. 74, σημ. 288). Ήδη ο Άτσαλος (σ. 126, σημ. 429) αναφέρει πολλά ελληνικά επίθετα με την κατάληξη -ιώτισσα, μερικά από τα οποία χαρακτηρίζουν την εικόνα της Παναγίας της μονής από το βουνό όπου είναι κτισμένο το μοναστήρι, όπως *Ολυμπιώτισσα*.

Έχουμε, όμως, και πρόσθετες ονομασίες ελληνικών μοναστηριών σλαβικής αρχής, οι οποίες προέρχονται, μαζί με άλλα τοπωνύμια, από την εποχή που οι Σλάβοι-Βούλγαροι είχαν διεισδύσει σε ελληνικά εδάφη, γύρω στον ένατο αιώνα, αλλά ο ελληνικός πληθυσμός γρήγορα τους αφομοίωσε¹. Στην περιοχή του Νομού Κοζάνης, π.χ., έχουμε τη *Μονή Ζιδανίου* ή το *Ζιδάνι* (χωριό αλλά και Παναγία: του χωριού *Ζντάνι*², της *Παναγίας Ζιδάνι*³, στο τοπικό, βόρειο, ιδίωμα: η *Παναϊά* του *Ζντιάν*). Πρόκειται για τη βουλγαρική λέξη *zidane* = κτίσμα. (Για τα κτίσματα σε μοναστήρια πρβ. και Άτσαλο, σ. 72, σημ. 283). Σλαβικής αρχής φαίνεται να είναι στην ίδια περιοχή και το γνωστό μοναστήρι της *Ζάβορδας* ή *Ζάμπορδας* (στο τοπικό ιδίωμα: *Ζάμπουρδα*). Μοναστήρια με σλαβικής αρχής πρόσθετα ονόματα και με την κατάληξη -ιτζα (*ίτσα*) αναφέρονται

1. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 97. D. J. Georgacas, «A Graeco-Slavic Controversial Problem Reexamined: The -ιτς- Suffixes», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 47 (1982) 193.

2. Α. Γ. Τσαρμανίδης, *Συμβολή στην Ιστορία της Επαρχίας Σερβίων, κατά την περίοδο 1350-1912, Τόμος πρώτος: 1350-1880*, Σέρβια, 1993, σ. 172· πρβ. σ. 177: εν τη πανηγύρι Ζιντανίου.

3. Στο ίδιο, σ. 173: εν τω Μοναστηρίω της Παναγίας Ζιδάνι.

από τη μεσαιωνική εποχή⁴, όπως, π.χ., *Παναγία Μεραλίτζα* (προφανώς από το βουλγαρικό: *mera-nica*, *mera* = βοσκότοπος + κατάλ. *-nica*⁵), *Παναγία Πανίτζα* (*panica* στα Βουλγαρικά = πιάτο ή *banica* = μπουγάτσα⁶), ή *Παναγία Πάνιτζα*, το *Μοναστήριον της Πίστριτζας* (βουλγ. *bistra* = καθάριος, διαυγής, γάργυρος, π.χ. *voda*, για νερό⁷ + κατάλ. *-ica*)⁸. Ως μεσαιωνικό φυσικά αναφέρεται εδώ και το μοναστήρι της *Κοσινίτζας*⁹ (πρβ. Άτσαλος, σ. 61). Από τα άλλα σλαβικά τοπωνύμια σε *-ίτζα* (= *-ίτσα*) ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοπωνύμιο η *Κεράνιτζα*: *όρος [...] Κεράνιτζαν [στον Άθω], τὸν ῥηθέντα τόπον τὴν Κεράνιτζαν, ἐπὶ τῷ ῥηθέντι τῆς Κεράνιτζης τόπω, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῇ λεγομένῃ τῆς Κεράνιτζης, ἀλλὰ καὶ Κέρνιτζα (ἐπισκοπὴ ἐν τῇ Πελοπόννησῳ), τῆς Κερνίτζης, Κερνίτζα κ.ά.*¹⁰ (από το βουλγ. *cernica* = μουριά, με απόδοση του βουλγ. *c* = τζ, τσ στα ελληνικά ως *x* και με ανάπτυξη ανάμεσα στο σύμπλεγμα *ρν* ενός *α*: *Κέρνιτζα - Κεράνιτζα* (προφανώς από τη γενική: *Κερνίτζης - Κεράνιτζης*, φαινόμενο για το οποίο θα μιλήσουμε και στην περίπτωση: *Κόσνιτζα - Κοσινίτσης*).

Τώρα, γιατί πήρε αυτό το όνομα η κάθε μια από τις τοποθεσίες αυτές, προκειμένου για παρωχημένες εποχές δεν είναι δυνατό να το γνωρίζουμε πάντοτε, αφού το κάθε όνομα μπορεί να δοθεί σε ένα τόπο για πολλούς λόγους, όπως, π.χ., εξ αιτίας ενός τυχαίου γεγονότος. Ο Άτσαλος διστάζει να δεχθεί την άποψη πολλών (βλ. Άτσαλος, σ. 33) ότι το όνομα *Κόσνιτζα*, *Κοσινίτζα*, *Κοσίνισσα* κλπ. είναι η βουλγαρική λέξη *κοσνιца* (*košnica*), μολονότι σημειώνει πολλές φορές ότι η βουλγαρική αυτή λέξη αποδίδεται πιστά στην ελληνική (Άτσαλος, σ. 124, 126: στους τύπους *Κοσίνισσα*, *Κοσινίτζα* έχουμε αυτούσιο τον βουλγαρικό τύπο. Σημειώνει μάλιστα, [σ. 15], ότι ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς [1886] βεβαιώνει πως «οί ἐγχώριοι ὀνομάζουσι ἀπὸ ἑκατονταετίες τῆ μονῆ αὐτῆ *Κούσνιτζαν*, *Κοσινίτζαν*, *Κοσινίτζαν* ἢ *Κόνιτζαν*»).

Για μένα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ονομασία της μονής ως πρόσθετου προσδιορισμού τόπου, προέρχεται από τη βουλγαρική λέξη και ότι αρχικός τύπος είναι ο τύπος *Κόσνιτσα* (βουλγαρικά: *košnica*) απ' όπου προέρχονται όλες οι μετέπειτα παραλλαγές. Επομένως όσοι υποστήριξαν ότι η λέξη είναι σλαβική ή ότι η ονομασία δόθηκε από τους Βουλγάρους, πιθανώς ως τοποθεσία, όπως οι Cousinery (Άτσαλος, σ. 14), Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (σ. 15), Γ. Τσάρας

4. Fr. Miklosich - Jos. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, τ. 5 (1887) = D. J. Georgacas, *A Graeco-Slavic*, σσ. 47 και 332.

5. Stojan Stojanov, *Gramatika na Bǎlgarskija knizoven ezik, Fonetika i Morfologija, tretio izdanie*, Σόφια 1980, σ. 187.

6. *Βουλγαρο-ελληνικόν Λεξικόν* [Ακαδημία των Επιστημών της Βουλγαρίας, Ινστιτούτον της Βουλγαρικής γλώσσης], Σόφια 1960, στις λέξεις.

7. *Βουλγαρο-ελληνικόν Λεξικόν*, στη λέξη *histär* (= *BER*, τ. 1, σ. 50).

8. Stojan Stojanov, *Gramatika*, σ. 187.

9. D. J. Georgacas, *A Graeco-Slavic*, σ. 332.

10. Στο ίδιο, σ. 332.

(σ. 27) κ.ά., έχουν, νομίζω, δίκαιο.

Αν με το όνομα αυτό ονομάστηκε πρώτα η μονή και ύστερα και το Παγγαίο όρος ή αντίστροφα, αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι δευτερεύουσας σημασίας, όπως δευτερεύον επίσης ζήτημα είναι από ποια σημασία της βουλγαρικής λέξεως ονομάστηκε έτσι η τοποθεσία της μόνης ή το Παγγαίο γενικότερα. Γιατί, όπως είπαμε, αυτές οι διαδικασίες δεν μπορούν πλέον να διαπιστωθούν εύκολα, αφού η ονομασία ενός τόπου οφείλεται συνήθως σε τυχαία γεγονότα ή καταστάσεις της καθημερινής ζωής (διαμόρφωση εδάφους, ύπαρξη χαρακτηριστικών δέντρων, συνταρακτικά συμβάντα κλπ.), από τα οποία λείπουν τώρα οι μαρτυρίες.

Όσο για τις ανορθογραφίες που υπάρχουν στις περισσότερες μαρτυρίες, όχι μόνο στο πρόσθετο όνομα της μόνης που είδαμε, π.χ. *τω παρον βιβληρο(ν)* (Άτσαλος, σ. 119), *το παρ(ον) μιναιών* (σ. 112, *τω παρόν φαλτήροιον [...]* και *ωπειος το πάροι* (σ. 117) κλπ., είναι αυτονόητο ότι γράφτηκαν από «αγράμματος ή ολιγογράμματος» μοναχούς ή λαϊκούς. Ειδικά αυτός που έγραψε τη μαρτυρία: *ήτις προέρατε οισ την αχειροποίητη την κοσίνητζα / η αδελφοί αλοη ολίγον αλον πολοί* (σ. 115) (δηλαδή: εἴ τις προαιρεῖται εἰς τὴν Ἀχειροποίητη τὴν Κοσίνητζα / οἱ ἀδελφοί, ἄλλοι ὀλίγον, ἄλλοι πολὺ), πρέπει να ήταν μάλλον ορθόδοξος Βούλγαρος μοναχός από τους νεοφώτιστους της μακρινής εκείνης εποχής του ένατου αιώνα, όπως πιστοποιούν και οι γνωστές πρωτοβουλγαρικές επιγραφές¹¹, ή η ιστόρηση στο Μοναστήρι Arbanasi έξω από το Veliko Tărnovo, πρβ. και: *ετούτω το χαρτη εναι της κοσφηνηζζτας* (Άτσαλος, σ. 115).

Είναι γεγονός ότι *κόσνιτσα* (κοšnica - кошница) στα βουλγαρικά σημαίνει κυρίως «καλάθι». Το Βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό (= BER)¹² ερμηνεύει: «δοχείο πλεγμένο με βέργες (izpleten ot prači[...]sād)». Ο Άτσαλος, που αναφέρει το Λεξικό, θεώρησε ότι ως δευτερεύουσα σημασία είχαν η λέξη: «διάφορα φυτά ή βότανα» και ότι πιθανόν να ονομάστηκε η μονή ή η περιοχή της έτσι «για κάποιο θαυματουργό βότανο» (Άτσαλος, σ. 138, πρβ. και σημ. 456).

Το πράγμα όμως δεν είναι ακριβώς έτσι.

1) Η λέξη κοšnica, σύμφωνα με το παραπάνω βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό, έχει μόνο δύο άλλες δευτερεύουσες σημασίες: α) το ξύλινο κιβώτιο που τοποθετείται στους τάφους για το άναμμα των κεριών και β) (στον πληθ.) τα στέφανα του εκκλησιαστικού γάμου.

2) Τη σημασία διαφόρων φυτών ή βοτάνων την έχει, σε διαλέκτους, η παράγωγη λέξη κοšničuča ή κοšnička (diva košnička) ενώ μια άλλη παράγωγη, κοšničar (κοšničar dărno), σημαίνει, σε διαλέκτους επίσης, είδος θάμνων ή δέντρων, όπως σφεντάμι, πουρνάρι, δρυς, φουντουκιά και ιτιά.

11. V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Βερολίνο 1963· *Prabǎlgarski epigrafski pametnici*, Σόφια 1981.

12. BER = *Bǎlgarski etimologičen rečnik* [Βουλγαρικό ετυμολογικό Λεξικό], έκδοση της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών, Σόφια 1979, τ. 2, σ. 695.

3) Η λέξη *košnica* από το άλλο μέρος είναι παράγωγη από την κύρια βουλγαρική λέξη *koš* (κοш) που σημαίνει επίσης καλάθι¹³. Το Λεξικό *BER* στη λέξη *koš* παραθέτει την παράγωγη *košnica*, τόσο με την κύρια σημασία καλάθι, όσο και με τις δευτερεύουσες.

4) Εκείνο που επίσης δεν πρόσεξε ο Άτσαλος, και που είναι και το σημαντικότερο, είναι ότι το Λεξικό *BER* στο λήμμα *košnica* μετά τις δευτερεύουσες σημασίες αναφέρει και τοπωνύμιο: *Košnica* (ΜΗ = mesto imen, δηλ. τοπωνύμιο) και υπάρχει παραπομπή σε εργασία του Α. Μ. Selištev για τους σλαβικούς πληθυσμούς στην Αλβανία¹⁴.

Να λοιπόν που έχουμε και άλλο τοπωνύμιο με το όνομα *Košnica*. Όμως από ποια ακριβώς σημασία της λέξεως ονομάστηκαν οι τοποθεσίες αυτές έτσι, όπως είπαμε, μόνο εικασίες μπορούμε να διατυπώσουμε.

Το ζήτημα των σλαβικών τοπωνυμίων στην Ελλάδα είναι θέμα που απασχόλησε κατά καιρούς πολλούς επιστήμονες, κυρίως Βουλγάρους και Έλληνες, και η έρευνά τους οδήγησε κατά περίπτωση σε διάφορα συμπεράσματα. Όπως είναι φυσικό, οι Βούλγαροι και ορισμένοι ξένοι, για διάφορους λόγους προτιμούν να ερμηνεύουν την παρουσία αυτή ως «εγκατάσταση» σλαβικών πληθυσμών στην Ελλάδα. Αποσιωπούν όμως ή παραλείπουν να ερμηνεύσουν ανάλογα την ύπαρξη πάμπολλων ελληνικών τοπωνυμίων στη σημερινή Βουλγαρία, όπου ακόμα και μεγάλες πόλεις, όπως οι *Ajtos*, *Sozopol*, *Ahtopol*, *Provadija*, αλλά και αυτή τους η πρωτεύουσα *Σόφια*, έχουν αρχαία ή μεσαιωνικά ελληνικά ονόματα.

Από την πλούσια βιβλιογραφία ας αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Όταν ο Ν. Π. Ανδριώτης, στη γνωστή εργασία του για το Ομόσπονδο τότε (1960) κράτος των Σκοπίων και τη γλώσσα του¹⁵ έγραψε ότι η εδαφική διείσδυση των Σλάβων περιορίστηκε στις βόρειες περιοχές της αρχαίας Μακεδονίας¹⁶, ο γνωστός Βούλγαρος ιστορικός και πολιτικός Ν. Todorov, σε μια κριτική του βιβλίου του Ανδριώτη απάντησε ως εξής: «Είναι τρομερό ότι ένας γλωσσολόγος το επάγγελμα [...] επιτρέπει στον εαυτό του να αγνοεί τα δεδομένα των τοπωνυμίων. Οι ονομασίες αυτές μιλούν εύγλωττα για την ύπαρξη μεγάλου αριθμού σλαβικού πληθυσμού όχι μόνο στις μακεδονικές περιοχές, αλλά και πολύ νοτιότερα»¹⁷ και επικαλείται τον Μ. Vasmer ο οποίος σημειώνει

13. Στο ίδιο, τ. 2, σσ. 690-691.

14. Α. Μ. Selištev, *Slavijanskoje naselenie v Albanii*, Σόφια 1931 (= *BER*, τεύχ. 8, 1971, *Bibliografija*, σ. L).

15. Ν. Π. Ανδριώτης, *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσσαλονίκη 1960.

16. Στο ίδιο, σσ. 11, 47.

17. Ν. Todorov, *Istoriceski Pregled 4* (1961) 110-115 (δακτυλογρ. μετάφραση Γιάννη Λαμφίδη, 10.10.1963).

τάχα δυο χιλιάδες τοπωνύμια στην Ελλάδα¹⁸. Με τη σειρά του όμως ο Todorov αγνοεί ότι όταν ο J. Zaimov επεχείρησε να υποστηρίξει την ίδια γνώμη με βάση μια κατηγορία τοπωνυμίων στην Ελλάδα σλαβικής αρχής με την κατάληξη *-(ι)ανη* = βουλγ. *-jane*¹⁹, απέδειξα, νομίζω, ο υπογράφων, ότι η κατάληξη *-ανη* είναι και αρχαία ελληνική, επομένως προηγείται πολύ της εμφανίσεως Σλάβων στην περιοχή των Βαλκανίων και ότι, όταν ένα τοπωνύμιο με την κατάληξη αυτή έχει ρίζα σλαβικής αρχής, αυτό δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι έχουμε εκεί και εγκατάσταση σλαβικού πληθυσμού, γιατί απλούστατα μπορεί να είναι τοπωνύμιο που να προέρχεται από κάποιο οικογενειακό όνομα που σχηματίστηκε από κάποια δάνεια σλαβική λέξη²⁰. Να προσθέσω τώρα ότι και στους γλωσσικούς χάρτες που επισυνάπτει ο Zaimov, στον χάρτη 1 φαίνεται ανάγλυφη η παρουσία του είδους αυτών των τοπωνυμίων: πυκνότερη στα βουλγαρικά εδάφη και αραιότερη και αμφίβολη στα νοτιότερα ελληνικά (στη Χαλκιδική και την Κρήτη ελάχιστα, ενώ απουσιάζουν εντελώς από την Αττική, τα Επτάνησα και τα νησιά του Αιγαίου). Χαρακτηριστικό είναι και το σχόλιο του D. J. Georgacas²¹ για τον τίτλο του βιβλίου του M. Vasmer. Προτίμησε, λέγει, ως πιο επιβλητικό τον τίτλο «Οι Σλάβοι στην Ελλάδα» (*Die Slawen in Griechenland*) αντί του σωστού: Σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα.

Κανένας δεν ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχουν σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα. Αυτά όμως είναι κυρίως παλαιά υπόλοιπα μιας σύντομης κυριαρχίας των Σλάβων Βουλγάρων σε ελληνικά εδάφη, όταν κατά το έτος 977 ο Σαμουήλ ίδρυσε ένα κρατίδιο στη βόρεια Μακεδονία, το οποίο όμως διέλυσε το 1014 ο Βασίλειος ο Β'²². Από τότε ως το 1186 η Βουλγαρία ήταν βυζαντινή επαρχία. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η παρουσία Βουλγάρων στην Ελλάδα είχε τον χαρακτήρα ληστρικών επιδρομών ή (κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οπότε ολόκληρη η Βαλκανική χερσόνησος ήταν «ξέφραγο αμπέλι») ειρηνικών διεισδύσεων και εγκαταστάσεων διαφόρων ομάδων κοντά σε πυκνούς ελληνικούς πληθυσμούς, για να εργασθούν και να προκόψουν. Τη φιλοξενία αυτή, ιδίως στη Μακεδονία, τη μετέτρεψαν ύστερα κατά τη λεγόμενη εθνική τους «αφύπνιση» σε διεκδικήσεις σε βάρος της Μακεδονίας. Από την παροδική, λοιπόν, εκείνη παρουσία των Σλάβων έμειναν στη χώρα μας ορισμένα τοπωνύμια²³. Όμως «τα ελληνικά φαγοκύτταρα κατέφαγον μέχρι πλήρους αφανισμού τα εισδύσαντα ολίγα

18. M. Vasmer, *Die Slawen in Griechenland*, Βερολίνο 1941.

19. J. Zaimov, *Zaselvane na Bălgarskite Slavjani na Balkanskija Poluostrov, Proucvane na žitelските imena v Bălgarskata Toponimija*, 1967, τ. 1, σ. 345, 2 (17 χάρτες).

20. Α. Ι. Thavoris, «The Slavs and Slav Toponyms and their endings in Greece», *Cyrrillo-methodianum* 3 (1975) 190-218.

21. D. J. Georgacas, *A Graeco-Slavic*, σ. 46, σημ. 4.

22. Ν. Π. Ανδριώτης, *Το ομόσπονδο κράτος*, σ. 46.

23. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, Αθήνα 1938, [= *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1981], σ. 539.

ξένα αιμοσφαίρια»²⁴.

Πάντως, όπως και να το κάμουμε, οι δυο λαοί, Έλληνες και Βούλγαροι, ήλθαν σε στενή επικοινωνία από τότε που οι τελευταίοι εμφανίστηκαν, κατά τον έβδομο αιώνα, στη Βαλκανική χερσόνησο και φυσικά οι αμοιβαίες γλωσσικές επιδράσεις ήταν αναπόφευκτες. Ότι τα περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα είναι κυρίως κατάλοιπα μιας πολύ παλαιάς εποχής αποδεικνύεται, νομίζω, α) από το γεγονός ότι αυτά εξελληνίστηκαν νωρίς ή προσαρμόστηκαν ή μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα, πράγμα που απαιτεί πολυχρόνια διαδικασία, για την οποία θα μιλήσουμε, β) από το ότι πολλά σλαβικά τοπωνύμια που στη βουλγαρική γλώσσα είχαν κατάληξη -ica παραδίδονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς με -ίτζα, όπως συνήθιζαν εκείνοι να γράφουν το -τσ, και γ) από το ότι τα σλαβικά δάνεια που υπάρχουν σήμερα στην ελληνική γλώσσα, ιδίως στη νεοελληνική Κοινή, είναι πολύ ολιγότερα από τα ελληνικά δάνεια που υπάρχουν σήμερα στη βουλγαρική κοινή²⁵. Αυτό ήταν φυσικό, γιατί οι Βούλγαροι συνάντησαν στη Μακεδονία τον ανώτερο σε πολιτισμό πυκνό ελληνικό πληθυσμό και από την πρώτη στιγμή άρχισαν να μαθαίνουν ελληνικά. Σε ελληνική γλώσσα είναι γραμμένες οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές που αναφέραμε και που ανήκουν στον ένατο αιώνα ή και νωρίτερα. Σε μία από αυτές τονίζεται ρητά ότι οι Βούλγαροι της εποχής εκείνης ζούσαν ειρηνικά μαζί με τους «Γρικούς» (τους Έλληνες) και όχι με κάποιον ξεχωριστό λαό «Μακεδόνες». Φυσικά Μακεδόνες είναι οι Έλληνες της Μακεδονίας και, όχι οι Βούλγαροι εκείνοι, όπως ισχυρίστηκαν τον περασμένο αιώνα οι Βούλγαροι της Μακεδονίας και οι σημερινοί βουλγαρικής καταγωγής κάτοικοι των Σκοπίων. Γιατί τότε «Μακεδόνες» πρέπει να αρχίσουν να ονομάζονται και οι Τούρκοι που έζησαν στη Μακεδονία, ανάμεσα στους οποίους και ο Κεμάλ Ατατούρκ που γεννήθηκε και έζησε στη Θεσσαλονίκη. Λέγει, λοιπόν, η επιγραφή: *ο πατήρ μου ο άρχον Ομουρτάγ ιρίνι λ'ετ(ον) πύισας· κε καλά έξισεν μετά τους Γρικούς*²⁶.

«Το ελληνικό λεξιλόγιο», γράφει η Μ. Filipova-Bairova, «μας ήλθε σαν ποθητός φιλοξενούμενος [...], η ελληνική λέξη στρογγυλοκάθησε στο σπίτι μας, στην κουζίνα μας, στις καθημερινές δουλειές μας...»²⁷. Πράγματι, πλήθος ελληνικών λέξεων εισέρχονται στη Βουλγαρική γλώσσα κυρίως από τότε που οι Βούλγαροι ασπάζονται τον Χριστιανισμό τον ένατο αιώνα, και οι τελετουργίες γίνονται σε ελληνική γλώσσα. Γενικά η αίγλη του ελληνικού πολιτισμού επηρεά-

24. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται*, τ. 8, σ. 97.

25. Ν. Π. Ανδριώτης, *Τα ελληνικά στοιχεία της Βουλγαρικής γλώσσας, Μελέτη γλωσσική Αρχείου του Θρακικού Λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*, Αθήνα 1952, σσ. 33-100· Μ. Filipova-Bairova, *Grăcki zaemki v săvremenija bălkarski ezik*, Σόφια 1969.

26. V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, σ. 156.

27. Μ. Filipova-Bairova, *Grăcki zaemki*, σ. 12· Α. Ι. Θαβώρης, «Μερικές ακόμη δάνειες ελληνικές λέξεις στη Βουλγαρική γλώσσα και ιδιαίτερα στις διαλέκτους της», *Δωδώνη* 8 (1979) 344.

ζει βαθιά τη ζωή των Βουλγάρων και συνεχίζεται αυτό ως τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Βούλγαροι διδάσκουν ελληνικά ως δάσκαλοι και σε ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας τον περασμένο αιώνα²⁸ και πολλοί παρουσιάζονται και ως Έλληνες, όπως είναι η περίπτωση του Γρηγορίου Παρλίτσεφ ή Σταυρίδη²⁹.

Πάντως έδωσαν και πήραν Έλληνες και Βούλγαροι γλωσσικά στοιχεία και τα αφομοίωσαν ο καθένας στη γλώσσα τους, ανεξάρτητα από το ποιος από τους δυο έδωσε ή πήρε περισσότερα. «Εάν τυχόν ξενικόν όνομα έμπέση εις τὸ φρέαρ γλώσσης τινός, περιδινείται υπό τῶν ὑδάτων αὐτῆς, ἕως οὗ προσλάβῃ τὸ χρώμα τῆς γλώσσης ταύτης καί, παρὰ τὴν ὀθνεϊάν αὐτοῦ φύσιν, παράσχη ὄψιν λέξεως ἔθνικῆς», έγραψε πολύ επιτυχημένα ο Π. Λορεντζάτος στις αρχές του αιώνα μας³⁰.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι αυτή την τύχη είχε και το βουλγαρικό όνομα της Μονής της Παναγίας του Παγγαίου όρους *Κόσνιτσα - Κοσίνιτσα* κλπ. στην ελληνική γλώσσα. Το πρόσθετο αυτό βουλγαρικό όνομα πρέπει να το πήρε η μονή κατά τον δέκατο αιώνα, ανεξάρτητα αν ιδρύθηκε τότε, όπως πιστεύει ο Άτσαλος (σ. 34, σημ. 123) ή παλαιότερα.

Ας παρακολουθήσουμε αυτήν την πορεία του, όπως το αποδεικνύουν οι μαρτυρίες κατά το διάστημα τώσων αιώνων «εις της Μακεδονίας των τόπων» (Μαρτυρία έτους 1632, Άτσαλος, σ. 70, πρβ. και σ. 83, εν Μακεδονία).

1. Το βουλγαρικό τοπωνύμιο, του οποίου η προφορά ήταν αρχικά *Κόσνιτσα* (με το πρώτο σ παχύ) στη βουλγαρική γλώσσα αποδόθηκε στην ελληνική και προφέρθηκε ως *Κόσνιτσα*, χωρίς να δηλώνεται, τουλάχιστο στη γραπτή ελληνική, το παχύ *σ* (ш), γιατί τέτοιο φθόγγο δεν έχει η κοινή Νεοελληνική, παρά μόνο τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα, ως γρήγορη προφορική ομιλία. Έχουμε, λοιπόν, τη μαρτυρία του έτους 1706: ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΟCΝΙΤΖΑ (Άτσαλος, σ. 80, πρβ. και σ. 126) και δεν αποκλείεται στην καθημερινή προφορική ομιλία να προφέρονταν και από τους Έλληνες Μακεδόνες με το παχύ *σ*: *Κόσνιτσα*.

Η κατάληξη -itca, που στα βουλγαρικά προφέρονταν ως -ίτσα, στα ελληνικά, όπως δείχνουν οι μαρτυρίες, αποδόθηκε κυρίως ως -ίτζα. Αυτό έγινε διότι οι Βυζαντινοί απέδιδαν και το τσ με τζ, πράγμα που δείχνει και πόσο παλαιό είναι το τοπωνύμιο. Αν ήταν και στη Βουλγαρική -ίτζα, επειδή οι Βούλγαροι γράφουν το τζ με Дз (dz) ή το τζ με Дж (dž), έπρεπε και το košnica να γράφεται στα βουλγαρικά košnidza (κοшнидза), πράγμα που δεν συμβαίνει. Αυτό δεν το

28. *Macedonia, Documents and Material*, Σόφια 1979, σ. 191 (επιστολή του Rajko Zhinzifov στον P. I. Bartenev, 1862).

29. Βλ. Α. Ι. Θαβώρης, *Ελληνικά* 22 (1969) 267-272, Κριτική στο βιβλίο: Gr. Pärličev, *Skenderbey, Uvod, teksüt, prevod i objasnislalni beležki, stälkmil Hr. Kondov* [Bälgarska Akademija na naukite, Institut za Literatura], Σόφια 1967, σ. 207). *Macedonia*, σσ. 7, 214, 402, όπου φεύδεται ότι στην Αθήνα παρουσιάστηκε ως Βούλγαρος!

30. Π. Λορεντζάτος, «Ανάμειξις», *Αθηνά* 16 (1904) 196.

πρόσεξε ο Άτσαλος και έγραφε ότι «η ξενική κατάληξη *-ίτζα* αντικαθίσταται επί το ελληνικότερο με την *-ίτσα* (σ. 125). Όμως στις μαρτυρίες έχουμε μόνο τρεις περιπτώσεις με το (Άτσαλος, σσ. 67, 82, 83).

2. Ακολουθεί ως δεύτερη φάση η ανάπτυξη ενός φθόγγου *i* ανάμεσα στο συμφωνικό σύμπλεγμα *σν*, οπότε η λέξη στην ελληνική γλώσσα από τον αρχικό τύπο *Κόσνιτσα* έγινε έπειτα *Κοσίνιτσα* ή *Κοσινίτσα*. Το θέμα αυτό όμως δεν απασχόλησε τον κ. Άτσαλο.

Ας δούμε, όμως, πρώτα το ζήτημα της μετακινήσεως του τόνου: *Κόσνιτσα* - *Κοσίνιτσα* - *Κοσινίτσα* κλπ.

Ο τονισμός του ονόματος απασχόλησε τον Άτσαλο (σσ. 133-135, πρβ. και σ. 147, σημ. 212, 48, σημ. 227 και 135, σημ. 419), αλλά μόνο ως προς την περίπτωση *Κοσίνιτσα* - *Κοσινίτσα*. «Σύμφωνα με τους κανόνες που ισχύουν για τα αρχαία πρωτόκλιτα θηλυκά», γράφει ο Άτσαλος, «οι γενικές *Κοσινίτζης* - *Κοσινίτσης* - *Κοσινίσσης* πρέπει να προϋποθέτουν ονομαστικές *Κοσινίτζα* - *Κοσινίτσα* - *Κοσινίσσα* όπως τα *μελίσσης* - *μέλισσα*, *τραπέζης* - *τράπεζα*» και προσθέτει: «δηλαδή έχουμε να κάμουμε με ένα άλφα μη καθαρό, το οποίο είναι βραχύ και στη γενική τρέπεται σε ήτα». Η μη αυστηρή εφαρμογή των κανόνων είναι, λέγει, λογική συνέπεια του γεγονότος ότι οι μαρτυρίες είναι και «γραμμένες από χέρια όχι λογίων, αλλά αγράμματων ή ολιγογράμματων γραφένων» (Άτσαλος, σ. 134, πρβ. και σ. 126, σημ. 471, όπου ο Άτσαλος επικαλείται την κλίση *θάλασσα* - *θάλασσας* - *θαλάσσης* και όχι *θαλάσσας*).

Θα μου επιτρέψει ο αγαπητός φίλος να μη συμφωνήσω με την ερμηνεία αυτή. Πρώτα πρώτα δεν χρειάζεται να κάνουμε λόγο για «άλφα μη καθαρό» και «βραχεία φωνήεντα» προκειμένου για τη βυζαντινή εποχή, αφού είναι γνωστό ότι η διάκριση αυτή έχει καταργηθεί στην ελληνική γλώσσα ήδη από τον τρίτο αι. π.Χ.³¹ Απλώς τα πρωτόκλιτα κλίνονται τώρα ανάλογα με τη μόρφωση των γραφένων, πότε σύμφωνα με τη λόγια γλώσσα της εποχής, *Κοσινίτζα* - *Κοσινίτζα* - *Κοσινίτζης* κλπ. ή *Κοσινίσσα* - *Κοσινίσσης*, όπως *βασιλίσσα* - *βασιλίσσης*, και πότε σύμφωνα με την τότε ομιλουμένη, *Κόσνιτσα* - *Κόσνιτσας*, *Κοσίνιτζα* - *Κοσινίτζας*, *Κοσινίτζα* - *Κοσινίτζας* (βλ., π.χ. Άτσαλος, σ. 81)³².

Ο τονισμός στην παραλήγουσα *Κοσνίτσα* (στην τοπική ομιλουμένη ασφαλώς *Κουσνίτσα*) ή *Κοσινίτσα* (στην τοπική προφορική γλώσσα επίσης *Κουσνίτσα*) δεν είναι παράβαση του αρχαίου κανόνα, αλλά οφείλεται στην αναλογία κατά τα πολλά ελληνικά ονόματα σε *-ίτσα*, όπως άλλωστε πολύ σωστά το υποτεύθηκε ο Άτσαλος (σ. 135, όμως βλ. σημείωση 449, όπου αντί *-ίτσα* γράφει

31. Βλ. πρόχειρα Α. Ι. Θαβώρης, «Το προυν(ε)ικος του Ηρώνδα», *Δωδώνη* 9 (1980) 402: *ισοχρονία φωνηέντων* κλπ.

32. St. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, σ. 143· R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, Λονδίνο, ²1983, σ. 59· Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, ³1983, σ. 38.

-ίτσα). Τα ονόματα αυτά εμφανίζονται στη μεσαιωνική εποχή και παραδίδονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς ως -ίτζα. Η κατάληξη αυτή -ίτσα ερευνηθήκε εξονυχιστικά από τον D. J. Georgacas³³. Μελετώντας προσεκτικά το υλικό που παραθέτει ο Georgacas βλέπει κανείς ότι, ενώ τα ελληνικής αρχής ονόματα σε -ίτσα (μεσν. -ίτζα) τονίζονται όλα στην παραλήγουσα: -ίτσα³⁴, τα σλαβικής αρχής δάνεια παρουσιάζονται άλλα με τον τόνο στην παραλήγουσα και άλλα με τον τόνο στην προπαραλήγουσα. Έτσι έχουμε, π.χ.: *Βερβερίτσα*, *γουστερίτσα*, *δρεβενίτσα* κλπ., τοπωνύμια (μεσαιωνικά, γραμμένα με -ίτζα): *Σανδοβίτζα*, *Λιπνίτζα*, *Ζωρίτζα* κλπ., αλλά και *κολιάνιτσα* (στα βόρεια ιδιώματα ασφαλώς *κουλιάντσα*) *μόλιτσα* (ιδιωμ. *μόλτσα*), *πόνιτσα* κλπ. και τοπωνύμια (με -ίτζα): *Καστάνιτζα*, *Δόριτζα*, *Κεράνιτζα* κλπ.³⁵. Να προσθέσουμε εδώ και τη σημερινή *Κόνιτσα*.

Τον τόνο επίσης στην παραλήγουσα έχει και η κατάληξη -ίτ'σσα, συνηθισμένη στην προφορική ομιλία των βορείων ιδιωμάτων, που δεν πρόσεξε ο D. J. Georgacas και που εδραιώνει ακόμα περισσότερο την αναλογική μετακίνηση του τονισμού: *Κοσίνιτσα* - *Κοσινίτσα* (-τζα). Πρόκειται για κατάληξη που προέρχεται από ονόματα σε -ίτισσα, θηλυκά των αρσενικών σε -ίτης, με τη γνωστή κατάληξη -ισσα, η οποία επιχωρίαζε στη Μακεδονία κυρίως³⁶, κατά την αρχαιότητα: *βασίλ-ισσα*, *Μακεδόν-ισσα*, *σάρ-ισσα* κλπ. (ήδη ο κωμικός Στράτις του πέμπτου αι. π.Χ. μας παραδίδει τη λέξη *Μακεδόνισσα*³⁷). Λέξεις, λοιπόν, όπως *μακαρίτισσα*, *μαυραγορίτισσα*, *συγκορμίτισσα*, *χωριάτισσα* κλπ. στα βόρεια ιδιώματα προφέρονται ως: *μακαρίτ'σσα*, *μαυραγορίτ'σσα*, *συγκορμίτ'σσα*, *χοργιατ'σσα*. Χαρακτηριστικό είναι, π.χ., το σημερινό τοπωνύμιο *Κουμίτσα* στη Χαλκιδική, κοντά στο Άγιον Όρος. Σε βυζαντινά έγγραφα αναφέρεται ως *Κομήτισσα*³⁸. Επομένως, ανάλογα προφέρονται και προσωνύμια μοναστηριών σε -ίτισσα; όπως *Παλαιοκαστρίτισσα*, *Πορταίτισσα* κλπ. (βλ. Άτσαλος, σ. 126, σημ. 429). Γενικότερα όμως δεν νομίζω ότι χρειάζεται προβληματισμός για τον τόνο στην ονομαστική, αφού το όνομα παραδίδεται συνήθως στη γενική. Ως σλαβικό δάνειο μπορούσε να ήταν και *Κοσίνιτζα* και *Κοσινίτσα*. (Βλ. KOCNITZA,

33. D. J. Georgacas, *A Graeco-Slavic*, σ. 122 (πρβ. και σ. 57).

34. Για τα ονόματα σε -ίτσα της Κοινής Νεοελληνικής βλ. τον μακρύ κατάλογο στο Γ. Κουρούλης, *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα 1967, σσ. 117-118.

35. D. J. Georgacas, *A Graeco-Slavic*, σσ. 45 και 47.

36. J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens*, Αθήνα 1976, τ. 2, σ. 331· πρβ. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Λειψία 1892, σ. 26.

37. J. M. Edmonds, *The Fragments of the Attic Comedy*, Leiden 1957, τ. 1, σ. 820 = T. Kock, *CAG*, τ. 1, σ. 720· πρβ. Kalléris, τ. 1, 1954, σ. 116 κ.ε.

38. Βλ. Fr. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Μόναχο 1948, σ. 45· *Archives de l'Athos: Actes d'Iviron*, Παρίσι 1985, σ. 257 (= έγγραφο 29, έτους 1047) ...*τοῦ χωρίου τῆς Κομήτισσας*. Πρβ. σ. 107: ...*μονῆ... τὴν ἔπωνυμίαν αὐχούση... τῆς Θεομήτορος τῆς Πορταίτισσης (Πορταίτισσα = Πορταίτισσα, πρβ. Χορταίτης - Χορτιάτης!)*.

Άτσαλος, σ. 80, σημ. 308).

Ερχόμαστε τώρα στο ζήτημα της ανάπτυξης του φθόγγου *i* ανάμεσα στο συμφωνικό αρχικό σύμπλεγμα *σν*. Η ανάπτυξη αυτή του φθόγγου *i* οφείλεται στον τύπο της λέξης που έχει τον τόνο στην παραλήγουσα, όπως π.χ. μαρτυρείται κυρίως στη γενική *Κοσινίτζης, Κοσινίτζης, Κοσινίσσης* κλπ., ως εξής:

Η γραπτή ελληνική γλώσσα, συνήθως η λόγια, κατά τη βυζαντινή εποχή δεν είχε, όπως δεν έχει και σήμερα, συμφωνικό σύμπλεγμα *σν*. Στα νεώτερα χρόνια μπήκαν στη γλώσσα μας μερικές ξένες λέξεις, όπως *σνακ (μπαρ)*, *σνίτσελ, σνομπ, σνομπάρω*. (Ο Σετάτος στη *Φωνολογία* του καταγράφει μόνο *-σνο*³⁹). Το σύμπλεγμα όμως αυτό παρουσιάζεται στη γρήγορη προφορική ομιλία των βορείων ελληνικών ιδιωμάτων, όπως της Μακεδονίας, και προέρχεται από λέξεις της Κοινής γραπτής γλώσσας, όταν μετά την αποβολή άτονου *i* συναντηθούν το *σ με το ν*, όπως: *πρασινίζω - πρασίνιζου, σινί - σνί, συνάζω - σνάζου* (το *i* μάλιστα αφήνει ίχνη στην προφορά του *σ* που προφέρεται ως παχύ: *θ*). Και επειδή το φαινόμενο αυτό της αποβολής άτονου *i* (και *ου*) στα ιδιώματα αυτά μαζί με την τροπή άτονων *ε σε i* και *ο σε ου* είναι, όπως έδειξα σε άλλη μου μελέτη⁴⁰, παλαιό (σε επιγραφή, π.χ., του 214 της Θεσσαλίας έχουμε: *Λα-σαίοις*, αντί *Λαρισαίοις* και ο Ησύχιος έχει *Λάσαν· τήν Λάρισαν·* για το επίθετο της Άρτεμης *Βλουρείτις*, που υπάρχει σε μακεδονική επιγραφή του τρίτου αι. μ.Χ., έδειξα⁴¹ ότι πρόκειται για τη λέξη *Φιλωρείτις*), πρέπει και στην περιοχή αυτή της Μακεδονίας, όπου βρίσκεται το μοναστήρι, να συνέβαινε η αποβολή αυτή στην καθημερινή ομιλία και κατά τη βυζαντινή εποχή. Ακούγοντας, λοιπόν, οι λόγιοι ή οι μισομορφωμένοι κληρικοί της εποχής εκείνης να προφέρεται το προσωνύμιο της μονής *Κουσνίτσα γεν. Κουσνίτσας* (αντί του αρχικού *Κόσνιτσας*), νόμισαν ότι στη συλλαβή *-σνί-* της λέξεως αντιστοιχούσε κανονικό *-σινί-* της Κοινής γραπτής ή λόγιας γλώσσας και έτσι αποκαθιστούσαν στη γραπτή γλώσσα το όνομα ως *Κοσινίτζης, Κοσινίσσης* κλπ.

Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό στη Γλωσσολογία ως «ψευδής αποκατάσταση» και παρατηρείται και στη σημερινή ελληνική: σε μερικά μέρη, π.χ. της Πελοποννήσου, οι κάτοικοι προφέρουν *καπινός* αντί *καπνός*, *με καπνίσε* αντί *με κάπνισε*, *σταθιμός*, αντί *σταθμός, σταθιμάρχης* κλπ.⁴².

39. Μ. Σετάτος, *Φωνολογία της Κοινής Νεοελληνικής*, Αθήνα 1974, σσ. 26 και 30.

40. Α. Ι. Θαβώρης, «Το προυν(ε)ικος του Ηρώδα», σ. 424.

41. Α. Ι. Θαβώρης, «Η ελληνική διάλεκτος των αρχαίων Μακεδόνων και τα σημερινά νεοελληνικά ιδιώματα της Μακεδονίας (και της άλλης βόρειας Ελλάδας)», στο *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, Αθήνα 1992, σ. 206· του ίδιου, «Συμβολή στην ελληνική διάλεκτο των αρχαίων Μακεδόνων», *Αρχαία Μακεδονία, Πέμπτο διεθνές Συμπόσιο (10-15 Οκτωβρίου 1989)*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 1485.

42. «Ψευδής αποκατάσταση» είναι επίσης και η προφορά ενός πρωτογενούς άτονου *i* ως *ε*, από ορισμένους ομιλητές των βορείων ιδιωμάτων: *αφελότιμος, ταχεδρόμος, φελόλογος* κλπ. Βλ. Στ. Μάνεσης, «αντικωφωτικά φαινόμενα βορείων ιδιωμάτων», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 11 (1966-1967) σ. 13, σημ. 1.

Στα τοπωνύμια *Κέρνιτζα - Κεράνιτζα* που είδαμε, αντί ι έχουμε ανάπτυξη α ανάμεσα στο συμφωνικό σύμπλεγμα ρν, ίσως επειδή οι λόγιοι το θεώρησαν ξενικό: *Κερνίτσης - Κερανίτζης!* Ανάπτυξη ου έχουμε στο σλαβικής αρχής τοπωνύμιο *Μόχρο* (χωριό της Δ. Μακεδονίας, τώρα *Λειβαδερό*). Σε κώδικα της μονής Ζάβορδας το όνομα γράφτηκε *Μόκουρο* (επί το «ελληνικότερον»)⁴³.

3. Ερχόμαστε τώρα στην επόμενη τρίτη φάση, κατά την οποία η προσπάθεια εξελληνισμού είναι πλέον οφθαλμοφανής όταν από *Κοσνίτζα, Κοσινίτσα* κλπ. η λέξη έγινε *Κοσσυφινίτζα, Κοσφινίτζα* κλπ.

Ο Άτσαλος κατέγραψε την προσπάθεια αυτή των λογίων, όταν οι τελευταίοι επιχειρήσαν να αιτιολογήσουν τη γραφή *Κοσσυφινίτζα, Κοσσιφινίτσα, Κοσφινίτζης* κλπ., ότι προέρχεται από τη βουλγαρική λέξη *κόσσοβον* ή την ελληνική *κόσσυφος, κοσσύφιον* κλπ. (*Χρονογραφία Παπασυναδινού, ποίημα του Καισάριου Δαπόντε, επιγραφή χαραγμένη στη θύρα του Αγιάσματος, βλ. Άτσαλος, σ. 24, πρβ. και σ. 92, σημ. 345*).

Για την ετυμολογία αυτή ο Άτσαλος έγραψε πολύ σωστά ότι «Στις μαρτυρίες αυτές διαφαίνεται για πρώτη φορά η προσπάθεια η [...] ξένη λέξη *Κοσίνιτσα* να εξελληνισθεί και να αποκτήσει ετυμολογική διαφάνεια». Συνέχισε, όμως, και μου φαίνεται περιεργό, ως εξής: «Και αυτό γίνεται συσχετίζοντας το όνομα της μονής με τις μορφές *Κοσίνιτσα* και *Κοσσυφινίτζα* με τον *κόσοβο* ή *κόσωβο* ή *κόσσυφο* κοινώς *κοτσύφι*, το γνωστό μαύρο πουλί [...]. Όμως ο συσχετισμός αυτός, ενώ γίνεται για την αναζήτηση του ετύμου του ονόματος του μοναστηριού, στην πραγματικότητα δεν είναι παρά μια παρετυμολογία» (σ. 29-30). Και παρακάτω: «Εκεί που με μεγάλη βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι πως ο συσχετισμός έγινε [...] για να αποκτήσει η ξένη λέξη 'ετυμολογική διαφάνεια' και συνιστά παρετυμολογία η οποία δεν αντέχει σε σοβαρό επιστημονικό έλεγχο». Και συνεχίζει: «Ανάμεσα στα *Κοσίνιτσα* και *κόσοβος*, συσχετισμός που γίνεται στο κείμενο του Παπασυναδινού, ως προς τις ρίζες των λέξεων δεν υπάρχει καμιά ετυμολογική συγγένεια· μόνο στα τρία πρώτα γράμματα παρατηρείται μια εξωτερική φωνητική ομοιότητα. Το ίδιο ισχύει και για τα *Κοσσυφινίτσα* και *Κοσσύφι* των στίχων του Δαπόντε, μόνο που εδώ η φωνητική ομοιότητα μεγαλώνει και εκτείνεται στις τρεις πρώτες συλλαβές» (σ. 31).

Το πράγμα όμως δεν είναι ακριβώς έτσι. Δεν έχουμε στην περίπτωση αυτή καμιά παρετυμολογία. Αντίθετα, ανάμεσα στους δυο τύπους, *Κοσίνιτσα* και *Κοσσυφινίτσα, Κοσφήνιτσα* κλπ., υπάρχει τόσο λεξιλογική όσο και σημασιολογική συγγένεια και όχι «εξωτερική φωνητική ομοιότητα μόνο στα τρία πρώτα γράμματα» ή «στις τρεις πρώτες συλλαβές», όπως νόμισε ο Άτσαλος. Απλούστατα, θέλοντας οι λόγιοι της μακρινής εκείνης εποχής να εξελληνίσουν το βουλγαρικό όνομα της μονής μετέφρασαν στα ελληνικά τη ρίζα της αρχικής λέξεως

43. Α. Γ. Τσαρμανίδης, *Συμβολή στην ιστορία της επαρχίας Σερβίων*, σ. 46.

Κόσνιτσα - Κοσ-ίνιτζα κλπ., δηλαδή την *Κοσ-*, που, όπως είδαμε, ως κύρια βουλγαρική λέξη σήμαινε και αυτή «καλάθι», όμως πλέον όχι ως *Κοσ-* με το *σ* παχύ, αλλά ως *Κοσ-*, όπως αποδίδονταν στη γραπτή γλώσσα ή στην Κοινή Ελληνική της εποχής εκείνης. *Κοσ* όμως στα Βουλγαρικά σημαίνει κοτσούφι, κόσσυφος, κοσσούφιον⁴⁴. Και αυτό φυσικά έγινε από βουλγαρομαθείς μοναχούς ή λαϊκούς.

Μεταφράζοντας, λοιπόν, το πρώτο συνθετικό της αρχικής λέξεως και γενικότερα το *Κοσ-* του ονόματος *Κόσνιτζα, Κοσίνιτζα κλπ.* ως *κοσσούφι, -ον, κόσσυφος*, μετέτρεψαν το βουλγαρικής αρχής όνομα «επί το ελληνικότερον» σε *Κοσσουφίνιτζα, Κοσσουφίνισσα, Κοσσουφίνισσα* (στο βόρειο ιδίωμα *Κουσσ'φίνιτζα, Κουσφηνιτζα κλπ.*). Έτσι, με τη μετάφραση της συλλαβής *Κοσ-* = *κόσσυφ-ος* έγινε φωνητική προσαρμογή, επειδή ανάμεσα στις δυο λέξεις, βουλγαρική και ελληνική, υπάρχει ετυμολογική συγγένεια: *κόσ-συφ-ος* (πρβ. και *κόψιχος*) *kos*⁴⁵. Φυσικά, είναι αμφίβολο αν γνώριζαν τη συγγένεια αυτή οι λόγιοι της εποχής εκείνης.

Ο Άτσαλος, στηριγμένος στη *Χρονογραφία* του Παπασουναδινού (1642-1646), νόμισε ότι στα βουλγαρικά το κοτσούφι λέγεται *κόσοβον* (σσ. 77-78, «από το πουλί το κόσοβον»· πρβ. και σ. 25, σημ. 84, 38, σημ. 147 και 78, σημ. 300). Όμως η λέξη *κόσοβον* είναι απόδοση στα ελληνικά της Βουλγαρικής *kosono*, ουδ. του επιθέτου *koson* που δηλώνει και τοπωνύμιο, όπως το πασίγνωστο σήμερα *Κόσοβο* στη νότια Γιουγκοσλαβία, το οποίο αναφέρει και ο Άτσαλος (σ. 38, σημ. 147). Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα βουλγαρικά του Παπασουναδινού ήταν μάλλον ελλιπή, και ότι η μετάφραση *kos -κοσσυφ-* πρέπει να έγινε μάλλον από άλλους, που προηγήθηκαν. Έστερα από αυτό, η ιστορία ότι ένα κοτσούφι φανέρωσε ότι το μέρος αυτό έχει νερό κλπ. πρέπει να είναι κατοπινός «αιτιολογικός μύθος», όπως πολύ σωστά υποπτεύθηκε και ο Άτσαλος (σ. 31).

Ανέφερα ήδη το γενικό φαινόμενο της μεταφράσεως ή φωνητικής προσαρμογής μιας δάνειας ξένης λέξεως σε μια γλώσσα. Όπως ήταν φυσικό, αυτό συνέβη και με τα παλαιά σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα, όπως και με τα πανάρχαια ελληνικά στα εδάφη που κατέκτησαν κατά τον μεσαίωνα οι βόρειοι γείτονές μας.

Ο Κ. Jirecek⁴⁶ αναφέρει ήδη ότι έχουμε μετατροπές (*Umwandlungen*) τοπωνυμίων στη μεσαιωνική εποχή που γίνονται σύμφωνα με ορισμένους φιλολογικούς κανόνες. Πολύ συχνά, λέγει, οι Σλάβοι ένα αρχαίο ελληνικό τοπωνύμιο το αντικαθιστούσαν με ένα ομόηχο σλαβικής αρχής. Έτσι, σε ελληνικά τοπωνύμια με δεύτερο συνθετικό τη λέξη *-πόλις*, όπως *Νικό-πολις, Δρυινού-πολις*, αντικαθιστούσαν το *-πόλις* με τη σλαβική ομόηχη λέξη *-polije* = *τόπος*,

44. *BER*, λέξη *kos* (τ. II, σ. 652).

45. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Χαϊδελβέργη 1960, τ. 1, στη λέξη *κόσσυφος*.

46. K. Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Πράγα 1872, σ. 70.

αγρός, οπότε έλεγαν: Niko-polije, Drenu-polije κλπ. Με τη σειρά τους πάλι το ίδιο έκαμναν και οι Έλληνες αντίστροφα. Το βουλγαρικό -polije ως δεύτερο συνθετικό το αντικαθιστούσαν με το -πόλις (να προσθέσω εδώ: όταν δεν τη μετέφραζαν ως -πέδιον, όπως Κοσσυφο-πέδιον). Το τοπωνύμιο, π.χ., Ονσε-polije που σημαίνει «προβατό-τοπος» και ήταν το όνομα ενός φρουρίου στην Πελαγονία, σε οροπέδιο όπου και τα Σκόπια (ο Jirecek γράφει επί λέξει: das makedonische Plateau), ο Γεώργιος Ακροπολίτης το ονομάζει *Νευστάπολιν*. (Ο Jirecek γράφει Eutzapolis. Σε υποσημείωση όμως διασαφηνίζει: Ο Ακροπολίτης, έκδ. Βόννης, 84, έχει *Νευστάπολις*, αλλά, ο Εφραίμ, στ. 8516, ο οποίος αντλεί από τον Ακροπολίτη, έχει *Εϋτζά-πολις*, ενώ ο Κίνναμος (587) *Εϋτζά-πελος*).

Σημαντικό όμως είναι ότι ο εξελληνισμός και στο τοπωνύμιο αυτό συνεχίστηκε και με τη μετάφραση και του πρώτου συνθετικού: ονσε (πρόβατο), αντί *Εϋτζα-(Ν-ευστά-): Προβατο-*, όπως μαθαίνουμε από τις βυζαντινές πηγές, με τη διαφορά όμως ότι στην περίπτωση αυτή οι βυζαντινοί Έλληνες δεν σχημάτισαν σύνθετο όνομα **Προβατού-πολις*, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο. Θα μπορούσαν ίσως να σχηματίσουν τη λέξη *Προβατο-πέδιον*, όπως *Κοσσυφοπέδιον* το *Κόσοβο* (Άτσαλος, σ. 38, σημ. 147), προτίμησαν όμως να αρχεστούν στη μετάφραση μόνο του πρώτου συνθετικού, *Πρόβατον*, ως προσδιορισμού της πόλεως ή του κάστρου και έτσι έχουμε ή *Προβάτους πόλις*, ή *Προβάτους, τὸ Προβάτου κάστρον*, εἰς τὸ ἐπιλεγόμενον *Προβάτου κάστρον* εἰς τὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ρυάκιν, πολίχινιον θρακικὸν *Προβάτου ἐπιλεγόμενον, Πρόβατον πόλις* κλπ.⁴⁷.

Άλλα παραδείγματα προσαρμογῆς βουλγαρικών τοπωνυμίων στα ελληνικά να αναφέρω ακόμα τα εξής: Από τη βουλγαρική λέξη rodlin = εύφορος, γόνιμος, προήλθε το σημερινό όνομα της καμοπόλεως *Ροδολίβος*, τάχα από τις ελληνικές λέξεις: *ρόδον* και *λείβω*⁴⁸. Το τοπωνύμιο αυτό αναφέρεται σε βυζαντινά έγγραφα ως *Ραδόλιβον* (γενική *Ραδολίβου, Ραδολίβους*)⁴⁹. Οι Βούλγαροι το ονομάζουν τώρα Radulevo, Radoliouno⁵⁰. Το βυζαντινό *Κάστρο* στη Δ. Μακεδονία οι Βούλγαροι το μετέτρεψαν σε Kostär, Kostur⁵¹ αλλά γρήγορα⁵² οι Έλληνες το απέδωσαν ως *Καστοριά*⁵³ (πρβ. castoris locus, τάχα από το ζώο *κάστωρ*)⁵⁴.

47. V. Beševliev, «Der Stadtname Provadija», *Linguistique Balkanique* 24 (1981) 3, 11-12 του ίδιου, «Zwei griechischen Ortsnamen in Bulgarien», *Balkan Studies* 25 (1984) 263-266.

48. Ν. Π. Ανδριώτης, εφημ. *Μακεδονία*, 30 Οκτωβρίου 1953, σ. 2.

49. Dölger, Aus den Schatzkammern, σσ. 44, 208.

50. J. Ivanov, *Bälgarski dialecten Atlas*, Σόφια 1972.

51. L. Schulze-Jena, *Makedonien*, Ιένα 1927, σ. 174.

52. Στο ίδιο.

53. Βλ., π.χ., Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, (έκδ. Βόννης), 324, 6.

54. Vl. Georgiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Ρώμη 1966, σ. 190: «castoris locus da κάστωρ, castore». Πρβ. Ησύχ. *καστόρια* [Ξενοφ. *Κυνηγ.* 2.1]: *είδος τι κυνῶν, κάστωρ ζῶον*.

Στην αρχαία *Αϊανή* οι Βούλγαροι προσάρμοσαν τη δική τους λέξη *kalijane* = λάσπη, οι Έλληνες όμως την απέδωσαν και πάλι ως ελληνική με το *Κάλλιανη*, τάχα ως *Καλή Αϊανή* ή *Κάλλιο Αϊανή*⁵⁵. Την ίδια περίπου ιστορία έχει και το γνωστό βουνό της Χαλκιδικής *Χολομώντας*. Η λέξη στα ελληνικά δεν λέγει τίποτα, εξελληνίστηκε όμως «μεγαλοπρεπώς» σε *Χολομών*, *Χολομώντος* κατά τα *Σολομών*, *-ώντος*, *Ξενοφών*, *-ώντος* κλπ.

Αυτά νομίζω είναι αρκετά για να καταλάβουμε ότι και το αρχικό όνομα της μονής του Παγγαίου, ως πρόσθετο προσωνύμιο, από *Κόσνιτσα* και *Κοσίνιτσα* έγινε σιγά σιγά *Κοσσυφ-ινιτζα*, *Κοσσυφ-ινίτσα*, *Κοσφήν-ιτζα* κλπ.

Το ότι πάντως πρόκειται για μια παλιά ιστορία φαίνεται επίσης και από το γεγονός ότι οι Βούλγαροι τα ελληνικά τοπωνύμια που δεν πρόλαβαν να τα μετονομάσουν σε βουλγαρικά τα απέδωσαν στα νεότερα χρόνια με την ελληνική τους μορφή, όπως την κράτησε ο πυκνός ελληνικός πληθυσμός της περιοχής. Τα ονόματα, π.χ., των ελληνικών πόλεων στα παράλια του Ευξείνου με δεύτερο συνθετικό τη λέξη *-πόλις*, όπως *Σωζόπολις*, *Οκτάπολις*, οι Βούλγαροι τα απέδωσαν ως *Sozo-pol*, *Ahta-pol*.

4. Ακολουθεί τώρα η τέταρτη και τελευταία φάση της εξέλιξης του ονόματος προς έναν φανερότερο εξελληνισμό, ο οποίος, όπως πολύ σωστά τονίζει και ο Άτσαλος, διαπιστώνεται και από τις πηγές και τις μαρτυρίες ότι είναι και ο σχετικά νεότερος (Άτσαλος, σ. 38).

Με τη μετάφραση του πρώτου συνθετικού: *Κοσ-*, *Κοσσυφ-*, οπότε από *Κοσινιτζής*, *Κοσινίσης*, η λέξη μετατράπηκε σε *Κοσσυφ-ινιτζής*, *Κοσσυφ-ινίσης*, *Κοσφ-ινιτζής* κλπ., είχε αποκτήσει η λέξη κάποια ελληνική ετυμολογική διαφάνεια, αλλά «κατά το ήμισυ» διότι η κατάληξη *-ινιτζα*, *-ινίτσα* κλπ. δεν ικανοποιούσε το ελληνικό γλωσσικό αίσθημα διότι στην ελληνική γλώσσα δεν υπάρχει παραγωγική κατάληξη *-ινιτζα*, έστω και αν έγινε η προσπάθεια να μετατραπεί η κατάληξη *-ιτζα*, *-ιτσα* σε *-ισσα* που είναι, όπως είπαμε, μια από τις πιο συνηθισμένες καταλήξεις της ελληνικής διαλέκτου των αρχαίων Μακεδόνων. Από τις λέξεις *κόσσυφος*, *κοσσύφιον*, που εννοούνται στο πρώτο συνθετικό, και την κατάληξη *-ισσα* το ελληνικό γλωσσικό αίσθημα θα περίμενε λέξη *Κοσσύφισσα* και όχι *Κοσσυφ-ίνισσα*. Ίσως ο τύπος *Κοσφ-οίσης* (Άτσαλος, σ. 117) θα μπορούσε να προέλθει από τον *Κοσσυφ-ίσης* με αποβολή του άτονου *-υ-* (= *ι*) που προϋποθέτει ονομαστική *Κοσσύφισσα*. Ο τύπος αυτός όμως μπορούσε να προέλθει επίσης και από τύπο *Κοσσ'φίντσα*, απόδοση του ιδιωματικού *Κουσσ'φίντζα*, με μετατροπή της καταλήξεως *-ιντζα*, *-ίντσα* σε *-ισσα*, παίρνοντας η λέξη ελληνικότερη κατάληξη.

Γεγονός πάντως είναι ότι ούτε οι καταλήξεις *-ινιτζα*, *-ίντσα*, αλλά ούτε και η *-ίνισσα* (ιδιωματικά: *-ίντζα*, *-ίντσα*) ικανοποιούσαν το ελληνικό γλωσσικό αί-

55. Κ. Ευ. Σιαμπανόπουλος, *Αϊανή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 54 κ.ε.

σθημα. Έτσι ακολούθησε μια νέα πιο «δραστική» επέμβαση των λογίων, ξεκινώντας από τον τύπο *Κοσσυφ-ίνισσα*, *Κοσσυφ-ινίσσης*. Στην προσπάθειά τους να βρουν μια ομόηχη λέξη η οποία να ικανοποιεί το ελληνικό γλωσσικό αίσθημα, επειδή φαίνεται ότι ήταν δύσκολο να μετατρέψουν το *Κοσσυφ-ίνισσα* σε *Κοσσύφισσα*, εγκαταλείπουν τη φανερή ελληνική ρίζα του πρώτου συνθετικού *κοσσυφ-* (*κόσσυφ-ος*, *κοσσύφ-ιον*) και ορθογραφώντας τώρα τον τύπο *Κοσσυφ-ίνισσα* ως *Κοσι-φοίνισσα* απομονώνουν το τμήμα της λέξης από το τέλος και την ερμηνεύουν, άλλος ότι αυτή προέρχεται από το *φοινίσσω* (*φοινίσσουσα*), άλλος από το *Φοινίσσης* (*Κοσι-φοινίσσης*) (Άτσαλος, σ. 9 και 38 κ.ε.), αδιαφορώντας, φυσικά, ότι μένει τώρα έκθετο το πρώτο συνθετικό *Κοσσυ-*, *Κοσι-*, που δεν δίνει κανένα νόημα στην ελληνική γλώσσα. Άλλοι σύντομα διορθώνουν το *Κοσι-* ως *Εικοσι-* και ερμηνεύουν έπειτα τη νέα λέξη *Εικοσι-φοίνισσα* ο καθένας με διαφορετικό τρόπο, όπου πιο πολύ οργιάζει η φαντασία παρά επικρατεί η λογική.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι ο τύπος *Εικοσιφοίνισσα* είναι πράγματι ένα πλαστό όνομα, όπως πολύ σωστά χαρακτήρισε τη λέξη ο Άτσαλος (σ. 132) και ανάλογα την χαρακτήρισαν και άλλοι, π.χ. «ακατανόητον» (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς - Άτσαλος, σ. 15), «μεταγενεστέρα εφεύρεσις» (Σωφρόνιος Ευστρατιάδης - Άτσαλος, σ. 21).

Αυτή νομίζω πως είναι η ιστορική πορεία της πρόσθετης σλαβικής ονομασίας του μοναστηριού. Στην προσπάθεια του εξελληνισμού της καθρεφτίζονται οι αγώνες του Ελληνισμού εναντίον των Σλάβων εισβολέων κατά τα πρώτα χρόνια της εμφανίσεώς των στη Βαλκανική Χερσόνησο. Το τελικό στάδιο του εξελληνισμού, *Εικοσιφοίνισσα*, αποδεικνύει κατά τον καλύτερο τρόπο την επικράτηση του Ελληνισμού, εκεί όπου ο πυκνός ελληνικός πληθυσμός κατόρθωσε να αφομοιώσει τελικά τα βουλγαρικά στοιχεία και να τα περιορίσει στις βορειότερες περιοχές της Μακεδονίας, φυσικά βορειότερα από τα σημερινά σύνορα της Ελλάδας με τους σλαβικούς λαούς.

Θεσσαλονίκη

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Ι. ΘΑΒΩΡΗΣ

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ, ΙΙ

α' Μουρλουλού

Στη *Συναγωγή νέων λέξεων* ο Στέφανος Κουμανούδης καταχωρίζει, με αρκετή δυσφορία, και τὸ ἐξῆς λῆμμα:

«*τατατά*, ὁ ταὼν τῆς Νομικῆς τατατίζων νὰ εἰπῆ ἡτοιμάζετο· τυφλὸς τὰ τ' ὦτα τὸν τε νοῦν τὰ τ' ὄμματ' εἶ". Ἄλ. Σοῦτ. 39. – "Ἄς κῆνται, εἶπα, εἰς τὴν Συναγωγὴν μου αἱ δύο αὐταὶ λέξεις, καθὼς ἀπὸ αἰῶνων ἐτέθησαν εἰς τὰ Λεξικά

αίτιο τίγξ, θρεττανελο και άλλα. Ἀλλά σημειωθήτω ὅμως, ὅτι τὰ τατατὰ ἐλήφθη ἔτοιμον ἐκ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης. Καὶ ἄλλας τοιαύτας ἐξ ἀσήμων συλλαβῶν συγκειμένας λέξεις ἔγραψαν πολλὰς οἱ ἀδελφοὶ Π. καὶ Ἀλ. Σούτσοι, ἃς ἐγὼ δὲν ἔκρινα θησαυριστέας, θεωρῶν τινὰς αὐτῶν αἰσχίστας, οἶον τὴν τοῦ Π. Σούτσου “ὄσουρλουλοῦ καὶ μουρλουλοῦ κ’ ὀστάρλαλα τραντάφυλλα!”».

Κάπως περιέργη ἡ ἐξορία λέξεων χρησιμοποιημένων ἀπὸ ποιητῆς, καὶ ἀκόμη περιεργότερη ἡ διπλὴ μομφή ὅτι πρόκειται γιὰ λέξεις ποῦ σύγκεινται ἀπὸ συλλαβῆς δίχως σημασία καί, παρὰ ταῦτα, ὄχι ἀπλῶς αἰσχροὺς ἀλλὰ αἰσχιστες. Δὲ χρειάζεται νὰ συζητήσω τί μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ «ἐξ ἀσήμων συλλαβῶν συγκειμένας» οὔτε εἶμαι σὲ θέση νὰ διακριβώσω, ἂν ἐκεῖνες ποῦ δὲ θησαυρίστηκαν, ἔστω καὶ πλαγίως, ἦταν πραγματικὰ αἰσχιστες. Ἀλλὰ γιὰ τίς λέξεις ὄσουρλουλοῦ καὶ μουρλουλοῦ ἡ κρίση τῶν μεταγενεστέρων ὑπῆρξε ἐπιεικέστερη. Ἡ σουρλουλοῦ ἀποκαταστάθηκε στὴν ἐπικράτεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τὰ Λεξικά τοῦ Δημητράκου, τῆς «Πρωΐας» καὶ τῆ Μ.Ε.Ε., καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ νεώτερα (Σταματάκου, Γεωργοπαπαδάκου κτλ.). Στὸ Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τοῦ Ν. Π. Ἀνδριώτη δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ τὸ ἔτυμό της ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἐρμῆνευμα τῆς Μ.Ε.Ε.: «ἡ ἀρεσκομένη νὰ περιφέρεται ἐκτὸς τῆς οἰκίας της, ἡ οἰονεῖ σὺ ρ ο υ σα¹ μὲ τὴν φούσταν της τὸν κονιορτὸν τῶν ὁδῶν, ἡ τριγυρίστρα // ἡ μὴ ἀψόγου διαγωγῆς γυνή.».

Ὁ ἀνώνυμος δηλαδὴ συντάκτης τοῦ λήμματος παράγει τὴ λέξη ἀπὸ τὸ θέμα *σούρ-* τοῦ *σούρνω*, δημωδέστερου τύπου τοῦ *σύρω*. Ὑποθέτω ὅτι ὁ ἀρχικὸς τύπος ἦταν **σουρουλοῦ* (ἡ κατάληξη *-λου* κατὰ τὰ *κουρелоῦ*, *τσιμπλοῦ* καὶ τὰ παρόμοια), ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε ὁ συγκεκριμένος **σουρλοῦ* καὶ κατόπιν, μὲ ἐμφαντικὸ διπλασιασμὸ τῆς κατάληξης, *σουρλουλοῦ*². (Τὸ *ὄσουρλουλοῦ* τοῦ Σούτσου, ἂν δὲν ἔχει τὸ ο γιὰ λόγους μετρικούς, εἶναι μᾶλλον πολιτικό).

Κατὰ τὸ πρότυπο αὐτὸ σχηματίστηκε ἡ προφανῶς νεώτερη *μουρλουλοῦ* ποῦ, μολονότι πολὺ διαφανέστερη ἐτυμολογικά, δὲν θησαυρίστηκε στὰ νεώτερα Λεξικά. Ἐντούτοις, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κάπως μακρινὸ Σούτσο, δὲν δίστασε νὰ τὴ γράφει καὶ ὁ Παπαδιαμάντης τὸ 1900:

«Ποτὲ αὐτὴ δὲν ἤκουσε τ’ ὄνομά της. Ὅλα τὰ παρεγκώμια, ὅσα δὲν ὑπῆρχον εἰς κανὲν ἐκδεδομένον λεξικόν, τῆς ἔρριπτον κατὰμουτρα:

— Ἡ κοτταροῦ, ἡ κοκοτταροῦ, ἡ κοκουροῦ!... ἡ χαρχαλοῦ, ἡ πετειναροῦ!... ἡ μουρλουλοῦ, ἡ ζουρλουλοῦ!...

Καὶ ὅλος ὁ ἀτελείωτος ὄρμαθὸς τῶν εἰς “οῦ”»³.

1. Ἡ ἀραιογράφηση δική μου.

2. Δὲν ἀποκλείεται, βέβαια, νὰ εἶναι ἀπλούστερα τὰ πράγματα, ὁ ἀρχικὸς δηλαδὴ τύπος νὰ ἦταν **σουρλοῦ*.

3. Στὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη («Δόμος», 3.302.23-27) ὅλες οἱ παρεγκωμιστικὲς λέξεις, ζήλω νεωτερικῶ, ἔχουν ὀξυτονθῆι. Ὁ Παπαδιαμάντης τίς περισπούσε.

Ἡ *Συναγωγή νέων λέξεων* ἐκδόθηκε τὸ 1900, δηλαδή τὴ χρονιὰ πού δημοσιεύτηκε τὸ ἀθηναϊκὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Ὁ γείτονας μὲ τὸ λαγοῦτο», ὅπου ἀνήκει ἡ περικοπὴ πού παρέθεσα. Εἶχε προλάβει ὁ Παπαδιαμάντης νὰ δεῖ τὸ βιβλίο; Πιθανῶς ναί, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴ φράση «εἰς κανὲν ἐκδεδομένον λεξικόν» καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ διήγημα δημοσιεύτηκε στὶς 25 Δεκεμβρίου. Ὑπογραμμίζω ἀκόμη ὅτι τὰ παρεγκώμια πού καταγράφει ἀνήκουν ὅλα στὴν κατηγορία τῶν λέξεων πού ὁ Κουμανούδης χαρακτήρισε «αἰσχίστας»⁴ καὶ τὸ πράγμα καταντάει προκλητικὸ, ἂν ὄχι ἀποδεικτικὸ.

Ὁ φίλος Ἀπόστολος Ζορμπᾶς, τὸν ὁποῖο παρακάλεσα νὰ ἐντοπίσει τὸ παπαδιαμαντικὸ χωρίο μὲ τὸ *μουρλουλοῦ*, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ὑπενθυμίσει καὶ ἄλλα χωρία μὲ ὑβριστικὲς λέξεις. Παραθέτω ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸ διήγημα «Μάνα καὶ κόρη»:

«Κ' ἔβγαζαν τῆς καθεμιᾶς καὶ τὸ παραγκώμι τῆς. Τὴν μίαν τὴν ὠνόμαζον (πολυ)ποδαροῦσα, τὴν ἄλλην ἐφταλουτροῦ, τὴν ἄλλην γυφτοκόνισμα, τὴν ἄλλην ἀναρροῦσα [[ξωτικὸ]], τὴν ἄλλην μαυροτσούκαλο, παλαβομανίτα. Εἶχον πλούσιον ὀνοματολόγιον. Κατεσκεύαζον καὶ λέξεις ἰδικὰς τῶν, ἀληθεῖς γλωσσοπλάστριαι, χωρὶς νὰ τὸ ἤξεύρουν. Τὸ καστρί, τὸ σφραγιδάκι, ὁ τουρκανάκατος, τὸ ἀγαρηνὸ σκυλι "πού μυρίζει χασσανιές", ὅλ' αὐτὰ ἀμφιβάλλω ἂν εὐρίσκωνται εἰς τὸ *Λεξικὸν τῶν ἀθησαυρίστων*»⁵.

Τὸ διήγημα γράφτηκε πιθανῶς τὸ 1907, δηλαδή ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Συναγωγῆς*. Ἡ παπαδιαμαντικὴ φράση «εἰς τὸ *Λεξικὸν τῶν ἀθησαυρίστων*» παφαπέμπει, βέβαια, περισσότερο στὸ ἄλλο ἔργο τοῦ Στ. Κουμανούδη *Συναγωγή λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς* (1883), ὅπου πάντως ἐξ ὀρισμοῦ καὶ ὄχι ἐξ ἀποτροπιασμοῦ ἀποκλείονταν τέτοιες λέξεις, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιὰ συμπληρωματικὸ λεξικὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ὑπαινίσσεται τὴ *Συναγωγή νέων λέξεων* καὶ δηλώνει ἔμπρακτα ὅτι δὲν ἀποστρέφεται λέξεις ὅπως *γυφτοκόνισμα*, *μαυροτσούκαλο* ἢ *παλαβομανίτα*, πολὺ πιὸ αἰσχίστας ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἀποτροπιαζόταν ὁ Κουμανούδης, ἀντιμεσαιωνικὸς καθηγητὴς του στοῦ Πανεπιστήμιου.

β' Προπῆρα

Στὸ εὐθυμογράφημα τοῦ Τζέρομ Κ. Τζέρομ «Περὶ ματαιότητος καὶ ματαιότητων»⁶, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ὑπάρχει ἡ φράση: «διότι τὸ

4. Τὸ *κοχοτταροῦ* ἀνήκει ἀσφαλῶς καὶ αὐτὸ στὰ ἐξ ὀρνιθῶνος παρεγκώμια, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ συυπονοεῖ καὶ τὸ *κοχόττα*.

5. Ἀπαντα, 4.512.7-14. Γιὰ τὸν τονισμὸ βλ. ὑποσημ. 3.

6. Ζέρωμ Κ. Ζέρωμ, «Περὶ ματαιότητος καὶ ματαιότητων», περ. *Τὸ Νέον Πνεῦμα* (τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη) 3 (Νοέμβριος 1893) 262. Βλ. τώρα Τζέρομ Κ. Τζέρομ, *Ἡ Νέα Οὐτοπία καὶ ἄλλα εὐθυμογραφήματα*, Μετάφρασις Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, Ἐπιμέλεια: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λαμπρινὴ Ν. Τριανταφυλλοπούλου, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις «Ἀρμός», 1996.

βούτυρον ταιριάζει καλλίτερα εἰς τὸ ἄσπρον ψωμί παρὰ εἰς τὴν πρόχειρον προπήραν τοῦ φούρνου». Τὸ ἀγγλικὸ κείμενο: «for butter sinks better into wheaten bread than into oaten cakes.».

Οὔτε στὸν Γ. Α. Ρήγα (*Σκιάθου λαϊκὸς πολιτισμὸς*, τόμ. Δ', «Τροφαί», σσ. 29-46) οὔτε ἀλλοῦ βρήκα τὴ λέξη *προπήρα*, γιὰ τοῦτο στὴν Ἐπισημείωση τῆς ἔκδοσης τῶν εὐθυμογραφημάτων (βλ. ἐδῶ ὑποσ. 6) ἔγραφα: «Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω πουθενὰ τὴ λέξη “προπήρα” (σ. 80, στίχ. 7). Ἐνδέχεται νὰ πρόκειται γιὰ παρανόηση τοῦ στοιχειοθέτη, τῆς ὁποίας τὴ διόρθωση δὲν ὑποβοηθεῖ τὸ ἀγγλικὸ “oaten cakes”. Ἄν πάντως ὑπάρχει ἡ λέξη, διακινδυνεύω τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ σημασία τῆς ἴσως εἶναι παραπλήσια τῆς λέξης “προφταστήρα” τῶν “Ελαφροῖσκιωτων”».

Τὸ ὠραῖο βιβλίον *Τὸ ψωμί*⁷ ἀπέδειξε ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τῆς *προπήρας* οἱ ὑποψίες μου ἦταν ἄδικες. Ἡ συγγραφέας παραθέτει ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* (τόμ. Ε') τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, ὅπου καὶ ἡ ἐξῆς παράγραφος: «Αἱ οἰκοδέσποιναί νῦν, κατὰ τακτὴν ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος ζυμώνουσαι, πολλάκις, ὅταν φουρνίζουσι, στεροῦνται ἄρτου. Ἴνα λοιπὸν προχείρως προμηθευθῶσι τοιοῦτον, λαμβάνουσαι ζύμην μὴ ὑποστᾶσαν τελείως τὴν ζύμωσιν καὶ εἰς σχῆμα πίττας αὐτὴν σχηματίζουσαι, τὴν φουρνίζουσι καὶ τὴν ἐξάγουσι, πρὶν γίνῃ τὸ κανονικὸν φούρνισμα. Αἱ τοιαῦται πίτται καλοῦνται ἐν Ἀμοργῷ *προφούρνες*, *μπροφούρνες* δ' ἐν τῇ παρ' αὐτὴν νησίδι Ἀρακλειᾷ καὶ ἐν Καρύστῳ *πρόπυρα* ἢ *πρόπιττα*, αὐταὶ δ' εἶναι τὰ προφούρνια τοῦ Προδρόμου» (*Τὸ ψωμί*, σ. 243).

Ἡ λέξη τῆς Καρύστου εἶναι οὐδετέρου γένους, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει νὰ τὴν ταυτίσουμε ὡς πρὸς τὸ δηλούμενο μὲ τὴν παπαδιαμαντικὴν *προπήρα*⁸.

γ' Ὑπέρωτος

Στὸ διήγημα «Οἱ μάγισσες» γράφονται τὰ ἐξῆς: «Ἰκέτευον [sc. οἱ μάγισσες] τὴν ὑπέρπλων†, τὴν ὑπέρων† ἀργυρᾶν Σελήνην, μὲ τὰς μαύρας κηλιῖδας ἐπάνω τῆς, μὲ τὸν Κάιν τὸν ἀδελφοκτόνον πλακωμένον τὴν κεφαλὴν ἀπὸ πελώριον βράχον· τὴν ἰκέτευον καὶ τὴν ἐξελιπάρουν, αὐτὴν, ἥτις τόσον ὑψηλὰ βαίνει καὶ τόσον χαμηλὰ βλέπει, νὰ εὐδοκῆση νὰ κατέλθῃ χαμηλότερα, νὰ συγκαταβῇ εἰς τὴν ἀδυναμίαν των, ν' ἀκούσῃ τὰς ἐπιδάς των, νὰ ἐκπληρῶσῃ τὰς εὐχὰς των.» (Ἄλ. Παπαδιαμάντη Ἔπαντα, «Δόμος» 3.233.33-234.5).

7. Εὔη Α. Βουτσινᾶ, *Τὸ ψωμί*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Τροχαλία, 1995.

8. Μολονότι οὔτε ὁ Γ. Α. Ρήγας οὔτε ὁ Μωραϊτίδης — τουλάχιστον στὰ διηγήματά του — μαρτυροῦν τὴν *προπήρα*, «ἄπαξ εἰρημένην» καὶ στὸν Παπαδιαμάντη πρὸς τὸ παρόν, πιστεύω ὅτι ἡ λ. ἀνήκει καὶ στὸ ἴδιωμα τῆς Σκιάθου. Γιὰ τὴν ὀρθογράφηση, εἰκάζω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης θεωρεῖ ὡς β' συνθετικὸ τῆς λ. τὸ ρ. *Παίρων*, ἄορ. *ἐπήρα* ἢ ὀρθογραφεῖ κατὰ τὰ ἄλλα θηλυκὰ σὲ -ήρα. Στὸ *The American College Dictionary* διαβάξω: «*oat-cake*, n. a cake, usually thin and brittle, made of oatmeal.».

“Όταν έπιχειροῦσα τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη (ὁ Γ΄ τόμος ἐκδόθηκε τὸ 1984), εἶχα τὴν ἰδέα ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε συμβουλευόμενος τὰ γραπτὰ τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου. Ὑποπεύθηκα, λοιπόν, τὴ λέξη *ὑπέρων*, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ *ὑπέρπλων*, ἀφοῦ στὰ Λεξικά Liddell-Scott-Jones καὶ Δημητράκου ἔβρισκα μόνο τὸν προπερισπώμενο τύπο *ὑπερῶος*. Εἶχε πιά ἐκδοθεῖ ὁ Γ΄ τόμος, ὅταν, διαβάζοντας μιὰ παραμονὴ Θεοφανίων τὸν Κανόνα τῆς ἑορτῆς, τὸν συνθεμένο ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Μαΐουμᾶ, διαπίστωσα ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, τουλάχιστον, ἦταν ἐκτὸς ὑποφίας: στὴν Ζ΄ ὥδη, στ. 134-138, ὁ κανονογράφος λέγει:

*ὅπως ὁ κρατῶν τὴν ὑπέρων
τῶν ὑδάτων ὑπόστασιν
ἐν τοῖς ὕδασι
σωματοφόρος ἔστηκεν,
ὁ θεὸς τῶν πατέρων [ἡμῶν]*⁹.

Συνεπῶς ὁ Παπαδιαμάντης δανείζεται ἀπὸ τὸν προσφιλῆ του ποιητῆ, τὸν Κοσμᾶ, τὸν προπαροξύτονο τύπο *ὑπέρωνος*¹⁰.

Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1996, στὴ μετάφραση τοῦ μελετήματος «Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι ἐν Ἀγγλίᾳ», καμωμένη ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, συνάντησα γιὰ δευτέρη φορὰ τὴ λέξη: «Κατώρθωσε [δηλ. ὁ Κωνσταντίνος Ροδοκανάκης] διαφόρους ἀξιοσημειώτους ἀνακαλύψεις, ἀναγγελλομένας κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον: “Ἀλεξίκακον ἀλατόπνευμα τοῦ κόσμου, ἢ ἡ ὑπέρωνος δύναμις τοῦ Ἄλατος, ἢ ἔκπαλαι ζητούμενη καὶ νῦν φιλοσοφικῶς παρασκευαζομένη [...]”». Μὲ τὸ *ὑπέρωνος δύναμις* ὁ Παπαδιαμάντης μεταφράζει τὸ ἀγγλικὸ *the transcendent Virtue*¹¹.

Ἡ λέξη λοιπὸν στὸ κείμενο τῶν «Μαγισσῶν» πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς σταυροὺς (crucis): ὁ Παπαδιαμάντης ἀκολουθεῖ τὸν τονισμὸ πὸς υἰοθετοῦν ὁ Christ, ὁ Παρανίκας καὶ τὸ Μηναῖον¹².

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

9. *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, adornaverunt W. Christ et M. Paraniakas, Lipsiae, Teubner 1871 (ἀνατύπωση: Hildesheim, Georg Olms, 1963), σ. 171.

10. Τὶς ἀναφορὰς τοῦ Παπαδιαμάντη στὸν Κοσμᾶ βλ. στὸ Εὐρετήριο Προσώπων τοῦ Ε΄ τόμου τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη («Δόμος»), ὅπου ὅμως στὸ σχετικὸ λήμμα κακῶς διαστέλλεται ὁ ὕμνογράφος ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Μαΐουμᾶ.

11. Ἡ μετάφραση θὰ δημοσιευτεῖ στὸ 4. τεῦχος τῶν Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων. (Ἀνακοίνωση Φ. Α. Δημητρακόπουλου).

12. Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι ἐσφαλμένος ὁ τονισμὸς τῆς Ἀνθολογίας τῶν Christ-Παρανίκα καὶ τοῦ Μηναῖου —οὔτε τὸ *Patristic Greek Lexicon* τοῦ Lampe σημειώνει προπαροξύτονο τύπο— δὲν ἔχει καμιά σημασία γιὰ τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο.